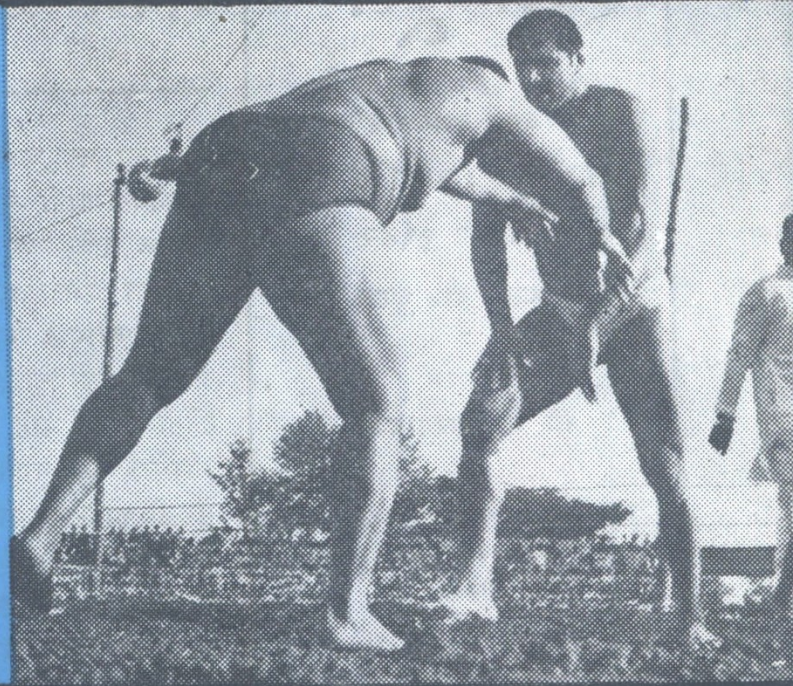

साप्ताहिक
माणूस
७ ऑगस्ट ८२, दीड कपडा

कुस्तीगीर परिषद
विरुद्ध
कुस्ती प्रतिष्ठान
सामना निकाली होणार का?

मराठी
'गडाल युग',
येत आहे काय?

शिहावः

श्रमिक आघाडीवरून.....

माणूस

वर्ष : बाविसावे

अंक : नववा

७ ऑगस्ट १९८२

किंमत : दीड रुपया

संपादक

श्री. ग. भाजगावकर

सहाय्यक

दिलीप भाजगावकर

सौ. निर्मला पुरंदरे

वार्षिक वर्गणी

पन्नास रुपये

प्रकाशित लेख, चित्रे इत्यादींवाबतचे हक्क स्वाधीन. अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी चालक सहमत असतीलच असे नाही.

राजहंस प्रकाशन संस्थेच्या मालकीचे हे साप्ताहिक संस्थेतर्फे मुद्रक व प्रकाशक श्री. ग. भाजगावकर यांनी साप्ताहिक मुद्रण, १०२५ सदाशिव, पुणे येथे छापून तेथेच संस्थेच्या कार्यालयात प्रसिद्ध केले.

पत्ता :

साप्ताहिक माणूस

१०२५ सदाशिव, पुणे ३०

दूरध्वनी : ४४ ३४५९

मुखपृष्ठ

अनंत सालकर

मुखपृष्ठावरील मधल्या चित्रात
मंफल रंगवताना - सुरेश भट

रावण आणि सीता

मुंबईच्या 'नवशक्ती' दैनिकात प्रा. अरुण कांबळे यांनी सीतेबद्दल दोन लेख लिहिले आहेत. या लेखांमुळे सीतेची विटंबना होत आहे, हिंदुधर्मीयांच्या भावना त्यामुळे दुखावल्या जात आहेत असा आक्षेप काही कीर्तनकार मंडळींनी घेतला आहे व शासनाने काही कारवाई केली नाही तर ही कीर्तनकार मंडळी कोर्ट-कचेऱ्याही करणार आहेत. कीर्तनकारांतर्फे निघालेल्या पत्रकात म्हटले आहे- 'सीता मोहित झाली व खुषीने रावणावरोबर गेली हा निष्कर्ष लेखकाने वाचकांसमोर मांडला आहे. तो हिंदूंच्या भावनांवर आघात करणारा व खोडसाळ आहे. गुन्हा स्वरूपाचा आहे. शासनाने जर लेखक-संपादक-प्रकाशक यांच्यावर कारवाई केली नाही तर १०० कीर्तनकार १०० गावांतून त्यांचेवर खाजगी रीतीने १०० फौजदारी दावे दाखल करून न्यायालयातून दाद मागतील.'

कोर्टाची पायरी चढण्यापूर्वी कीर्तनकारांनी प्रथम १०० ठिकाणी प्रा. अरुण कांबळे यांची व्याख्याने आयोजित करावी व त्यांना नेमके काय म्हणायचे आहे, त्यांचेजवळ कोणत्या दजचे पुरावे आहेत हे समजावून घ्यावे व शांतपणाने त्यांच्याशी चर्चा करावी. पुरावे-अभ्यास याद्वारे दुसरी बाजू त्यांच्यासमोर साधार मांडून दाखवावी. आपला देश हा एक लोकशाही देश आहे. शिवाय मुक्त चर्चा हे तर हिंदुधर्माचे एक वैशिष्ट्य आहे. मग एकदम हमरी-तुमरीवर येण्यात काय अर्थ आहे ? (१) नीलांग राक्षसेश्वर रावण व

(२) सीता रावणावर चिडली नाही, या कांबळेलिखित दोन लेखांकांतील कीर्तनकारांना आक्षेपाहून वाटलेली विधाने अशी आहेत-

“(१) 'अशा रावणाने यतिवेशे धारण केल्यानंतर त्याच्या रूपावर सीता मोहित झाली.' (२) 'सीता रावणावर चिडली नाही. सीतेला रावणाने बलात्काराने पळवून नेल्याचा आरोप कपोलकल्पित आहे.' (३) 'रावणाने केलेली सीतेची कामुक स्तुती व देहाची शृंगारिक वर्णने पाहिली म्हणजे लक्षात येते की, कोणती स्त्री परपुरुषाकडून अशी कामातुर वर्णने सहन करील आणि तीही स्वतःचे आश्रमासमोर. परंतु रावणाला हाकलून न लावता सीता त्याचे स्वागत करते, त्याचा आदर-सत्कार करते, बसायला आसन देते, पाद्यपूजा करते, शुद्ध व परिपक्व अन्न तयार आहे असे सांगते. हे पाहिल्यावर हा मामला काही और आहे हे त्वरित ध्यानात येते. अशा स्थितीत रावणाने सीतेला जबरदस्तीने पळवून नेले हा युक्तिवाद सिद्ध होणार नाही.'

या विधानांमुळे व लेखांतील प्रतिपादनामुळे हिंदुधर्मीयांच्या भावना दुखावतात असे मानून, समजा शासनाने उद्या कारवाई केलीच व लेखक-संपादक-प्रकाशकांना काही दंड-शिक्षा वगैरे झाली तरी सत्य हे आज नाही उद्या बाहेर आल्याशिवाय कसे राहील ? आपण मानतो त्यापेक्षा रावणाची अगदी वेगळी प्रतिमा दक्षिण भारतात अस्तित्वात आहे असे म्हणतात. 'रावणायन' नावाचे पुस्तकही मराठीत येऊ घातलेले आहे. वाल्मिकीचे कवी म्हणून मोठेपण हे की, रामचरित्र सांगताना रावण हा सुसंस्कृत-विद्वान ब्राह्मण होता हे त्याने सांगण्याचे टाळले नाही. कैकयीबद्दल असाच नवा शोध सुरू

आहे. रूढ रामायणात एक दुष्ट माता म्हणून तिचे चित्र रंगवले गेले. पण प्रत्यक्षात ती तशी नव्हती, एका दूर-दृष्टीच्या राजकारणाचा भाग म्हणून तिने रामाला वनवासाला पाठवले, असेही म्हणणारे-लिहिणारे काहीजण आहेत. राम तर सध्या फारच संकटात सापडला आहे. सीतेवर अन्याय करणारा आणि शंबुकाला ठार मारणारा राम आदर्श कसा काय ठरू शकतो ? रामाच्या संशयी स्वभावामुळे चिडून जाऊन सीतेनेच रामाचा त्याग कसावून केला नसेल ? सुग्रीव आणि वालीच्या भांडणात रामाला पडण्याची गरजच काय होती ? आणि तो झाडा-आडून वालीला मारलेला बाण हा तर रामचरित्रावरचा एक कलंक आहे, असे गांधीवादी रामभक्तांनी देखील म्हटलेले आहे. असे अनेक आक्षेप यापूर्वी रामकथेवर घेतले गेले, यापुढेही घेतले जातील. तिचे जसे दैवीकरण झाले तसे, विरुद्ध दिशेची प्रक्रिया म्हणून मानवीकरणही होत राहील. सीता ही केवळ एक पतिव्रता न दाखवली जाता एक स्त्री म्हणून तिची विविध रूपे आपल्यासमोर येत राहतील. ही रूपे कशी मांडली गेली आहेत, त्यात अभ्यास किंवा कलात्मकता किती, निव्वळ सनसनाटीपणा किंवा धक्का-मारू प्रवृत्ती किती हे पाहिले पाहिजे. कीर्तनकार मंडळी कोर्टात जाऊन हे कसे काय पाहू शकणार ? त्याऐवजी प्रा. कांबळे यांना व्याख्यानासाठी ठिक-ठिकाणी बोलावून या विषयाची साधार व उघड चर्चा घडवून आणणे हा श्रेयस्कर मार्ग. जाण्या-येण्याचा प्रवासखर्च मात्र प्रा. कांबळे यांना दिला जावा. तशीच त्यांची व्याख्यानाची वगैरे सर्व व्यवस्थाही उत्तम ठेवावी. गीतरामायणाचे कार्यक्रम हजारांनी होतात, मग

ही विरुद्ध वाजूही ऐकून घेण्याची तयारी ठेवायला नको का ?

म

दोन-तीन शंका आहेत. त्याबद्दल प्रा. कांबळे यांनी खुलासा केल्यास बरे होईल.

(१) मोहित होऊन सीता जर रावणाबरोबर स्वखुषीने गेली असेल तर रावणवधानंतर तिने परत रामाबरोबर अयोध्येला का यावे ? रामाने तिच्यावर काही जबरदस्ती केली नव्हती. उलट इच्छा असल्यास तू लंकेतही उर्वरित काळ राहू शकतेस, तू मुक्त आहेस, माझे कर्तव्य मी केले, आता पुढे तुझे तू ठरव, अशा अर्थाचे अगदी आधुनिक वाटणारे भाषण रामाने केल्याचा उल्लेख आहे. रामाने आपले प्रेम गृहीतच कसे धरले नाही, बारा वर्षांनंतर भेट होऊनही तो असा तटस्थपणा का दाखवतो आहे, याचाच उलट सीतेला राग आलेला आहे. प्रा. कांबळे म्हणतात तशी सीता राजी-खुषीने रावणाबरोबर गेली असेल तर हा सीतेचा राग, अग्निपरीक्षेची अट पूर्ण करून का होईना, पण रामाबरोबर परत अयोध्येला जाण्याचा तिचा निर्णय विसंगतच वाटतो.

(२) यतिवेशधारी रावणाचे रूप इतके आकर्षक आणि वेड लावणारे होते का की, पहिल्याच भेटीत, एक राजकन्या असलेली मुलगी या रूपावर भाळेल आणि रामाला टाकून निघून जाईल ? पूर्वीपासून काही भेटी-गाठी, चोरटे निरोप देणे-घेणे चालू असल्याशिवाय असा एकदम, एका झटक्यातच नवरा सोडण्याचा थिल्लर प्रकार सध्याच्या मुक्त जमान्यातही, अगदी अमेरिकन समाजातही असंभवनीय आहे. मग तो तर काय, बोलून चालून पुरातन काळ ! त्या काळातले रावण-सीता पूर्वसंबंध

दाखवणारे निदान काही उल्लेख तरी प्रा.कांबळे यांनी सादर करायला हवेत.

(३) मोहित सीता आणि कामातुर रावण बारा वर्षे लंकेत एकत्र होते. तरी विनापत्य. का त्या वेळी कुटुंबनियोजनाची साधने प्रचारात होती ?

(४) स्वयंवरात स्वतः निवडलेल्या पुरुषाशी लग्न होऊनमुद्धा, थोड्याच दिवसात, एका गोसाव्याचा हात धरून पळून जाणाऱ्या सीतेला, भारतीयांनी शतकानुशतके पातिव्रत्याची मूर्ती म्हणून कसे स्वीकारले ?

प्रा. कांबळे यांनी यावर आणखी झोत टाकावा.

— श्री. ग. मा.

केसरी मराठा ग्रंथालय सुवर्ण महोत्सव

एक वय असं असतं, जेव्हा आपण गोलगोल वळणदार अक्षरात सुभाषित लिहिण्यासाठी एक छान वही आणतो. पहिलं सुभाषित असतं, 'ग्रंथ हे गुरु आहेत.' या गुरु-महाराजांची दीक्षा त्या वयात सगळ्यांनाच घेता येते असं नाही; पण एकदा घेतली की, मात्र अखंड शोध सुरू होतो. हा शोध कसा घ्यायचा ? कुठे ? तेव्हा डोळ्यासमोर येतात ती 'ज्ञानप्रसारासाठी' किंवा 'ज्ञान आणि मनोरंजनासाठी' ग्रंथालये ! अशा असंख्य अधिकृत-अनधिकृत ग्रंथालयांनी ग्रंथप्रेमींना आजपर्यंत वाढवलं आहे. पुण्यातल्या अनेक ग्रंथालयांपैकी 'केसरी-मराठा ग्रंथालय' गेली पन्नास वर्षे हे ज्ञानप्रसाराचं काम अखंड करत आहे. निरलसपणे.

१९८२ हे केसरी-मराठा ग्रंथालय

सुवर्णमहोत्सवी वर्ष. गायकवाडवाड्यात ग्रंथ-
शाळेच्या कामासाठी म्हणून खास बांधलेल्या
इमारतीत १ ऑगस्ट १९३२ पासून ग्रंथ-
शालेची सुरुवात झाली. विश्वस्त होते, कै.
तात्यासाहेब केळकर. खरं पहाता, १ ऑगस्ट
१९३२ ही झाली ग्रंथशालेची अधिकृत सुरु-
वात. त्या आधी ५०-६० वर्षे लो. टिळकांनी
या ग्रंथशालेचा पाया घातला होता, अनेक
विषयांवरचे उत्तमोत्तम ग्रंथ मिळवण्यासाठी
घडपड केली होती. कै. प्रो. जिन्सीवाले
यांचा ग्रंथसंग्रह त्यांनी त्यांच्या बहिणीच्या
नातवाकडून मोबदला देऊन मिळवला तर
'लोकहितवादी' गोपाळ हरी देशमुखांचा
संग्रह त्यांना कै. डॉ. नानासाहेब देशमुखांनी
अर्पण केला. ग्रंथसंग्रहात नंतर मोलाची भर
इंजिनिअरिंग कॉलेजातील श्री. बामजी
शांभ्या सुमारे ७०० पुस्तकांनी पडली. त्या-
नंतर लोकमान्यांनी 'एन्सायक्लोपिडिया'
'फेमस लिटरेचर', 'हिस्टरी ऑफ इंडिया'
बाय इट्स ओन हिस्टोरिअन्स' अशा ग्रंथ-
माला खरेदी केल्या. ग्रंथशाळा फोफावत
गेली ती अशी. सोयीची जागा, उत्तम ग्रंथ-
संग्रह आणि वाचनोत्सुक संपादकवर्ग याचा
मेळ बसला तो असा. १९०५ ते १९०८ या
अवधीत लोकमान्यांच्या सार्वजनिक चळवळी
आणि कोर्टकचेरी यात ग्रंथालय सजवण्यासाठी
अजिबात उसंत मिळाली नाही. पैशाचा प्रश्न
होताच. १९२० च्या मे महिन्यात लोकमान्य
जरा स्थिरस्थावर झाले, संपादकीय कचेरी
आणि ग्रंथशाला यांच्याकडे जरा लक्ष देता
येईल अशी आशा वाटू लागली तोच दुर्दैवाने
त्यांचं देहावसान झालं, आणि पुढे तब्बल
अकरा वर्षांनी १९३१ साली, म्हणजे ज्युवि-
लीच्या वर्षी 'ग्रंथशाला' स्थापन झाली. हा
झाला ग्रंथशालेचा इतिहास.

ग्रंथशालेकडे आज सुवर्णमहोत्सवी वर्षात
पासष्ट हजार इतका मोठा ग्रंथसंग्रह आहे.
या संग्रहात श्री. न. चि. केळकर (१३५०
ग्रंथ), श्री. का. न. केळकर (१५० ग्रंथ),
श्री. ज. स. करंदीकर (१०० ग्रंथ), श्री.
जयंतराव टिळक (२००० ग्रंथ) यांचा हात-
भार निसरता येणार नाही.

कै. म. ग्रंथशालेचं दुसरं वैशिष्ट्य म्हणजे
स्वतंत्र, वैशिष्ट्यपूर्ण ग्रंथवर्गीकरण! पौरात्य
वा पाश्चिमात्य प्रचालित वर्गीकरण पद्धतीचा
अवलंब न करता, अनुकरणीय कल्पनांना

मुरड घालून कै. तात्यासाहेब केळकर आणि
कै. धनंजयराव गाडगीळ यांच्या मार्गदर्शना-
खाली पूर्ण व्यवहारी दृष्टिकोनातून सूत्र-
रूपानं सध्याची 'रफ अँड रेडी' वर्गीकरण
पद्धती बसवली आहे.

केसरी ग्रंथशालेची परंपरा गौरवशाली
आहे. संयुक्त महाराष्ट्र, भारतीय स्वातंत्र्य
संग्राम, गोवा मुक्ती यासारख्या लढ्यांचं
वैचारिक मंथन इथंच झालं. चळवळीची
गंगोत्री इथेच उगम पावली. गणेशोत्सव
मंडळ, लो. टिळक पुण्यतिथी मंडळ, रायगड
स्मारक मंडळ, वक्तृत्वोत्तेजक सभा, बसंत
व्याख्यानमाला, ग्रंथालय संघ संघटना, केळ-
कर मंडळ यांसारख्या मध्यवर्ती सांस्कृतिक
केंद्रांची स्थापना याच ग्रंथशालेनं पाहिली.

लोकमान्यांना अभिप्रेत असलेली ग्रंथ-
शाला स्थापन झाली ती संपादकीय विभागा-
तील मंडळींनी ग्रंथांचा अधिकाधिक उपयोग
करून, संदर्भ घासूनपुसून चकचकीत करून
लखलखीत, परखड लिहावं या उद्देशानं.
तरीही ही सेवा फक्त 'केसरी' पुरतीच मर्या-
दित राहिली नाही हीच या ग्रंथशालेची
शक्ती आहे. ग्रंथशाला आजपर्यंत खऱ्या अर्थानं
'भूक्तद्वार' राहिली. ग्रंथशालेनं स्वा. सावर-
कर, सुभाषबाबू बोस, म. गांधी, जयप्रकाश
नारायण, ललितादेवी शास्त्री, राजगोपाला-
चारी, डॉ. राधाकृष्णन, खान अब्दुल गफार-
खान, डॉ. हेडगेवार या आणि यासारख्या
असंख्य बंदनीय व्यक्तींची पायधूळ घेतली.
या व्यक्तींनीही ग्रंथशालेच्या सेवेला आशि-
र्वाद दिले आहेत.

सुवर्णमहोत्सवी वर्षाच्या निमित्ताने
'केसरी' विश्वस्त मंडळाने टिळक स्मारक
मंदिराच्या परिसरात एक तीन मजली वास्तू
खास ग्रंथशालेसाठी बांधण्याचा सकल्प
सोडला आहे. वृत्तपत्रीय संदर्भ गायकवाड-
वाड्यात ठेऊन उरलेला ग्रंथसंग्रह नवीन
वास्तूत हलवण्याची योजना आहे. सुमारे ८
हजार ग्रंथ आतापर्यंत हलवले गेले आहेत
असे चंद्रकांत घोरपडे यानी गुरुवारी पत्रकार
परिषदेत सांगितले.

ग्रंथशालेचे सध्याचे प्रमुख ग्रंथपाल श्री.
करकरे १९५७ पासून ग्रंथशालेचं काम पहा-
तात. 'म. गांधी, स्वातंत्र्यवीर सावरकर
यांसारख्यांना मी पाहिलं आहे, संदर्भग्रंथ दिले
आहेत' असं करकरे अभिमानानं सांगतात

१९५७ ते १९८२ या काळात केसरीच्या
संपादकीय विभागात काय बदल झाले?
करकरे सांगतात, 'पूर्वी तात्यासाहेब करंदी-
करांसारखे संपादक आणि त्यांचे सहकारी
आमच्याकडे ग्रंथ मागायचे; पण संदर्भ त्यांना
माहीत असत. आता एखाद्या विषयावरची
माहिती संपादकीय विभागातल्या माणसांना
पुस्तकांत खुणा वगैरे घालून 'रेडिमेंड'
लागते. आमच्या ग्रंथसंग्रहापेक्षा इंग्रजी नियत-
कालिकांचे संदर्भ अधिक लागतात. अग्र-
लेखाचं Standard बदललं आहे ते असं.
संपादकीय विभागाचं आणि ग्रंथशालेचं नातं
आहे ते जरूरीपुरतं. पूर्वी असं नसे.'

हा बदल खटकत असला तरी अपरिहार्य
आहे. वृत्तपत्रविद्या 'व्यावसायिक' होण्या-
पासून बचावणं आपल्या हातात आहे का?
की, श्री. घोरपडे नेहमी म्हणतात त्याप्रमाणे
समाजाच्या बदलत्या नितीमुल्यांचं रोखठोक
प्रतिबिंब वृत्तपत्रात उभरतं?

सुभाषितांच्या वहीत 'ग्रंथ हे गुरु आहेत'
हे पुन्हा एकदा जाणतेपणी लिहावसं वाटतं
आहे.

—मेधा देशपांडे

मुंबई बात

आम्ही मायलेकी

गुंतागुंतीच्या समाजरचनेची पहिली चाहूल
लागायला सुरुवात होते, ती कुटुंबसंस्थे-
पासून. एक तर एकेकट्या व्यक्तीपेक्षा
कुटुंबासारखा गट हा समाजाचा अधिक
सार्थपणे घटक असतो, हे तर आहेच; शिवाय
कुटुंब ही जशी काही समाजाची छोटी प्रति-
कृतीच असते. तसेच ताण-तणाव, गुंतागुंत,
प्रतिष्ठेच्या शिड्या दोहोंमध्येही असतात
आणि दोन्ही ठिकाणी वावरताना सारख्याच
प्रकारच्या सहिष्णुतेची, सामंजस्याची, जुळवून
घेण्याच्या प्रवृत्तीची आवश्यकता असते.
'कुटुंबसंस्था कालबाह्य ठरते आहे काय?'
असा एक हाकारा अधूनमधून कुठल्या ना
कुठल्या तरी कोपऱ्यामधून होत असतो; पण.
जोपर्यंत माणसांना परस्पराशी संबंध ठेव-

प्याची आवश्यकता जाणवते, तोपर्यंत कुठल्या ना कुठल्या तरी स्वरूपात अशी वस्तु टिकणं अगदी अटळ आहे.

नातेसंबंधांची जरूरी आणि त्यांचं नेमकं स्थान सांगण्यासाठी इतपत विवेचन पुरेसं ठरावं. आई आणि मुलगी यांच्यामधला संबंध हा असाच एक महत्वाचा 'कोटुंबिक आणि सामाजिक' संबंध आहे. 'जिव्हाळाचा'चा मात्र तो प्रत्येक वेळी असेलच असं नाही ! पण हा जिव्हाळा निर्माण कसा करता येईल? कसा टिकवता येईल ? हा प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. या संदर्भात मुंबईत नुकतीच एक चर्चा झाली. ती घडवून आणणाऱ्या 'मैत्रिणी' बद्दल प्रथम सांगायला हवं. 'मैत्रिणी' हा 'ग्रंथाली' आणि 'फेमिनिस्ट रिसोर्स सेंटर'नं सुरू केलेला उपक्रम आहे. मैत्रिणींनी एकत्र जमून 'स्त्री' म्हणून जगतांना येणाऱ्या अनुभवाची चर्चा करावी, देवाण-वेवाण करावी, विश्लेषण करावं यासाठी या व्यासपीठाची रचना करण्यात आली आहे. स्त्री स्वतःची पारंपारिक भूमिका बदलू पहाते आहे. मात्र तिच्या भोवतालचं सामाजिक, आर्थिक, राजकीय वास्तव हे या बदलासाठी आवश्यक तेवढं अनुकूल नाही. या परिस्थितीतून संघर्ष तयार होतो आणि तिचं अनुभवविषय घडत जातं. या अनुभव-विश्वाच्या विविध पैलूंविषयी चर्चा या व्यासपीठावरून होऊ शकेल. व्यक्तिगत खासगी जीवनातले अनुभवसुद्धा वस्तुनिष्ठ पद्धतीनं पारखून घेण्याची संधी या चर्चातून मिळेल. खासगोपणाच्या कोषातून बाहेर काढून स्त्रियांना आपल्या अनुभवाचं सामान्यीकरण करता याव आणि त्यातून सर्वसाधारण असे सिद्धांत काढून रोजच्या जीवनात मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून त्याचा उपयोग करता यावा असंही या चर्चाचं उद्दिष्ट आहे. केवळ बौद्धिक चर्चांचा अलिप्तपणा राखण्यापेक्षा अनुभवांच्या आधारे जीवनातल्या प्रश्नांची समज वाढवण्याचा हा प्रामाणिक प्रयत्न असावा, अशी अपेक्षा आहे. असं 'मैत्रिणी'चं म्हणणं आहे.

माय-लेकीमधला संबंध हा कुटुंबामधला एक मूलभूत संबंध 'आई थोर तुझे उपकार' आणि 'बाळा होऊ कशी मुक्ती उतराई' एवढ्या सर्वसाधारण भावनांमध्ये त्यांची व्यामिश्रता पुरेशी येऊ शकत नाही. या संबंधाचे किती पैलू असतात ; मैत्रिणीच्या षर्चें-मधून त्यांचं व्यापक आणि पैलूदार स्वरूप उभं राहिलं. एके काळची मूल असणारी

आणि पुढे स्त्री बनणारी मुलगी आपल्या आयुष्यात निरनिराळ्या अवस्थांतून जात असते. प्रत्येक वेळी तिच्या गरजा बदलत असतात आणि त्याबरोबर आईकडून असणाऱ्या तिच्या अपेक्षाही. केवळ मूल, शाळकरी मुलगी, शाळा-कॉलेजच्या उंबरठ्यावरची पोंगडावस्थेतली मुलगी, तरुणी, नौकरी-करियरमध्ये मग्न झालेली तरुणी आणि विवाहानंतरच्या अनेक शारीरिक-मानसिक जबाबदाऱ्या पेलणारी स्त्री, स्वतःच मातृत्वाच्या उंबरठ्यावर असणारी मुलगी अशा त्या विविध अवस्था आहेत. या सान्या अवस्थांत असणाऱ्या अपेक्षा या साधारण दोन गटात विभागता येतील. एक प्रेम आणि आधार, दुसरं स्वातंत्र्य, विश्वास. या दोन्ही मानवाच्या मूलभूत आणि सार्वत्रिक अपेक्षा आहेत आणि खरं म्हणजे आईच्याही मुलीकडून नेमक्या याच अपेक्षा असतात. बयानुसार त्यांचं प्रमाण आणि स्वरूप बदलतं हे खरं; पण त्या समूळ नष्ट कधीच होत नाहीत.

मात्र प्रेम आणि स्वातंत्र्य यांच्या देवाण-वेवाणीत, त्यांच्या प्रमाणात काही तरी कमी-जास्त होतं आणि गैरसमज, संघर्ष यांची इथून सुखात होते. गैरसमजाच्या असणाऱ्या; पण खळ्या वाटा झालेल्या सामाजिक चाली-रीती या गैरसमजात भरच टाकतात. काही उदाहरणांवरून हे स्पष्ट करता येईल. मूल अगदी लहान असतं आणि केवळ जपण्याच्या, फक्त काही 'करून घेण्याच्या' अवस्थेत असतं, तेव्हाची त्याची जबाबदारी फक्त आईची आहे असं मानण्यात येतं. त्याहून ते थोडं मोठं होतं, तेव्हा आईचा अधिकांत अधिक सहवास, प्रेम ही त्याची पहिली गरज बनते. आता खरं म्हणजे इथे 'केवळ आई' ऐवजी 'पालकांपैकी एक' हे निश्चितच चालू शकतं आणि पती-पत्नीमध्ये सामंजस्य असलं तर ते अनेक उदाहरणांत चालतंही; पण समाज आणि सामाजिक रूढींनी मातृ-हृदय आणि तत्सम काय-काय गोड गोड बबाळ माजवून ठेवलं आहे आणि त्यात गुरफटून जाणाऱ्या स्त्रीला आपल्या मुलाच्या दुसऱ्या पालकाचं-वडिलांचं सहकार्य घेण्याचा आणि स्वतःसाठी काही वेळ काढण्याचा कुठलाच मार्ग शिल्लक रहात नाही.

आणखी थोड्या वाढत्या वयात, जेव्हा मुलीचं मन, स्वतंत्र्य व्यक्तित्व ठळकपणे आकार घेतं, तेव्हा प्रश्न अधिक विविध होतात. कारण मुलीच्या अनुभवांची कसा

आता वाढलेली असते. तिच्या मनातही स्वतंत्र आवडी-निवडी, निर्णय घेण्याची क्षमता आलेली असते आणि केवळ खाण-क्षोप या प्राथमिक गरजांहून किती तरी बौद्धिक आणि भावनिक गरजा तिला बाटत असतात. एका आईनं सांगितलं, मी नौकरी करत असे, तेव्हा माझ्या शाळकरी मुलीला दिवाळीची सर्व तयारी मी चांगली थाटा-माटात करत ना याची नेहमी विता लागून रहात असे आणि हीच मुलगी, मी तिच्या शाळेत जायला निघाले, को काकुबाईसारखी न येता चांगली ठणठणीत लिपस्टिक लावून ये असंही मला बजावत असे ! पुष्कळ वेळा आईचं नौकरी अथवा करियर करणं किंवा न करणं दोन्ही मुलीची नाराजीच ओढवून घेत.

नौकरी करणाऱ्या आईबद्दल सर्वांत मोठा राग हा की ती मुलीसाठी पुरेसा वेळ देऊ शकत नाही आणि अर्थातच म्हणजे पुरेसं प्रेमही नाही. तशातच एका 'मुली'नं उठून तावातावानं सांगितलं, करियर बगैरे कर-

माणूस

मुंबई विक्रेते :

विजयकुमार डी. खानविलकर

'इंद्रभुवन' छविलदास रोड,

(तळमजला)

आशा विवाह संस्था

कोहिनूर स्टील एम्पोरियम मागे

दादर (पश्चिम), मुंबई-४०० ०२८

फोन नं.- C/o वासुभाई, ४६५८४१

नितीन न्यूज एजन्सी

१६०, डी. एन्. रोड

एस्प्लेंड हाईस्कूल ब्रिल्डिंग

१ ला मजला

फोर्ट-मुंबई-४०० ००१

ठाणे विक्रेते :

ए. जी. दातार

न्यूज पेपर एजंट

टेंभी नाका

ठाणा

यापुढील अंक : १५ ऑगस्ट अंक

णाऱ्या बहुतेक आयांच्या मुली घरातच राहणं, नोकरी न करणं पसंत करतात; का माहीत आहे? आपली जशी परवड झाली, तशी बिचाऱ्या आपल्या निष्पाप मुलांची आणि घराची हेडसांड होऊ नये असं त्यांना वाटतं. मग वातावरण थोडं गंभीर. उपस्थित नोकरी करणाऱ्या आणि उच्चविद्याविभूषित आई वर्गात थोडं अपराधीपण, थोडा काळजाला हात बगैरे. पण मग वातावरण थोडं निवळलं. स्वतः घराबाहेर पडणाऱ्या आईला बाहेरच्या जगाची, त्यातल्या बऱ्या वाईट गोष्टींची, अडचणींची ताण-तणावाची अधिक कल्पना असते, त्यामुळे मैत्रीणीसारखी राहूनही ती मुलीला आधार देऊ शकते, हाही मोठा फायदा म्हणायला हवा.

विशेषतः तादण्यात पदार्पण करणाऱ्या मुलीला आई, तिचा पोषाख, वागणूक सगळं जुनाट वाटायला लागतं आणि तिच्याविषयी एक स्फुट-अस्फुट शत्रुत्वही वाटायला लागतं. याही वेळेला नोकरी करणाऱ्या आणि बाह्य जगाची अधिक जाण असणाऱ्या आईमुळे प्रश्न थोडे सोपे होतात.

याशिवाय काही प्रश्न जसे मुलीच्या दुराग्रहातून निर्माण होऊ शकतात, तसे काही आईच्या दुराग्रहातूनही निर्माण होतात. आपली मुलगी ही जणू काही आपली कमाई आहे. ती आपल्या मालकीची, आपल्या अधिकारातली वस्तु आहे. खेरीज आपण तिच्यासाठी खस्ता इत्यादी खाल्ल्या आहेत, तेव्हा तिचं बरं वाईट हे फक्त आपल्यालाच कळतं. आपल्या अपेक्षा, अशा काही तरी भावनांतून आई जेव्हा मुलीवर लादते, तेव्हा त्यातून मुलीची गळचेपी होते, आईच्या सावलीत ती पार खुरटून जाते.

आई आणि मुलीच्या नात्यामध्ये हे प्रातिनिधिक प्रश्न आहेत. महंमंगल, स्वार्थत्यागी, उदात्त इत्यादी मातृत्वाच्या चौकटीत आई, आणि आजाधारक, नम्र इत्यादी गोडगोड चौकटीत मुलगी या रीतीरिवाजानं ठोकून बसवलेल्या असतात. असे आदर्श गाठणं कठिण हे तर झालच, पण हे खरोखरच आदर्श आहेत का? असाच मुळी प्रश्न आहे. असे आदर्श गाठण्याच्या प्रयत्नात दमछाक, छमनिरास पण शेवटी निराशा, मानसिक छळ यापलिकडे काहीच ह्याती लागत नाही.

तेव्हा या चौकटींमधून सुटका करून घेऊन

स्वतःकडे आणि दुसऱ्याकडे आंधक वास्तववादी दृष्टिकोनातून पहाणं ही पहिली गोष्ट. माय-लेकीमध्ये परस्पर विश्वास आणि सामंजस्य निर्माण होणं, नात्याबरोबरच मैत्रीही असणं हे झालं उद्दिष्ट. हे गाठायचं कसं? एक सूचना आली की दोघीनी आपसात काही गुपित ठेवता कामा नये. त्यांची आयुष्य परस्परांसाठी उघड्या पुस्तकासारखी असावीत, म्हणजे अविश्वासाला थाराच रहाणार नाही पण उघड्या पुस्तकासारखं आयुष्य ठेवावं ही अपेक्षा इतकी मोठी आहे, की तिच्यात अपेक्षाभंगाचाच संभव अधिक. त्यातही व्यक्तिस्वातंत्र्याची पायमल्ली यात होते हे निराळंच.

फारसा बाऊ न करता आपल्या वळणानं, आपल्या सालमीत मुली तयार कराव्या म्हणजे संघर्ष येत नाही अशी एक साधी-भोळी सूचना आली. पण ज्या मुलीला येणाऱ्या नव्या मनूमध्ये सर्वार्थीनं आणि रसरशीत जगायचं आहे, तिला अशा जुन्या वाटा विचार न करता गिरवून चालणार नाही.

चर्चेतून आणखी एक निकोप सूचना पुढे आली. मुलीच्या विकासाला आईनं खतपाणी घालायचं म्हणजे स्वतःच खत व्हायचं का? आई होऊनही आपल्या अभ्यासात, व्यवसायात लक्ष घालणं हा अपराध आहे का? मुलं त्याबद्दल मला क्षमा करतील का हा बहुसंख्य स्त्रियांच्या मनातला प्रश्न असतो. पण याला उत्तर हेच की अशी अपराधीपणाची भावना स्वतःच्या मनातून काढून टाकायला हवी. कारण मुलीचा आईबद्दलचा आकस ही बहुधा आईच्या अपराधी भावनेची प्रतिक्रिया असते. आपल्या कामात मुलीला सहभागी करून घेणं, तिला विश्वासात घेऊन त्याची माहीती देणं हा त्यावरचा उपाय आहे.

नोकरी किंवा अर्थार्जन न करणाऱ्या स्त्रियांचीही काही दुख मांडली गेली. बऱ्याचदा मुलींना आयाची आठवण येते, ती त्याची मुलं सांभाळण्याचा प्रश्न येतो तेव्हा! नोकरी करून ज्या आया स्वतःजवळ चांगलं डबोलं साठवू शकतील, त्यांच्या मुली कदाचित त्यांच्याशी प्रेमानं वागतीलही. पण निर्धन आईबद्दलही मुलीला तोच उमाळा वाटेल याची खात्री आहे का?

चर्चा समारोप करताना स्वातंत्र्य विषयक गरजांवर भर दिला गेला. आई-मुलगी संबंध, स्त्री-पुरुष संबंध किंवा अन्य कुठलाही संबंध घ्या-मानवी स्वातंत्र्य हा कशाचाही पाया असतो, असावा. तेव्हा हे स्वातंत्र्य आईनं मुलीला देणं महत्वाचं असा मुद्दा होता. थोड्या वेगळ्या शब्दात असंही म्हटलं गेलं, की मुलीला प्रेम आणि आधार तर वाटायला हवा, पण बांधून टाकेल अशी गुतवणूक त्यात असता कामा नये. विश्वास ठेवणं हे याचच दुसरं नाव.

आणखी एका आईनं मांडलेला मुद्दाही असाच लक्षात रहावा. तिचं म्हणणं असं, बाह्यजगातले वाढते ताण-तणाव, क्षपाटघान बदलणारं त्याचं स्वरूप, तिथे वावरताना मुलांना येणाऱ्या अडचणी त्यांना स्वातंत्र्याची अधिकच असणारी गरज, या गोष्टी बौद्धिक पातळीवर कळतात. आपले प्रश्न मुलांवर राग काढून सोडवू नयेत हेही कळतं. पण क्षपाटघाने बदलत्या या जगात जगवून घेण्यासाठी मुलीला आणि आईला देखील भावनिक परिपक्वतेची, स्थैर्याची आवश्यकता आहे. सर्वसामान्य स्त्रियांनी ही परिपक्वता कुठून आणावी आणि कौटुंबिक सुख कसं निर्माण करावं याविषयी कोणी मार्गदर्शन करू शकेल का?

खरोखरच असं मार्गदर्शन कोणी करू शकेल का? एखादी व्यक्ती? संस्था? प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता? ज्यांच्याकडे बसून खरोखरच आपले अनुभव तटस्थपणे पाहता येतील आणि जो कळकळीनं आणि तरीही निरिच्छपणे सल्ला देऊ शकेल?

स्त्रियांच्या प्रश्नाविषयी कळकळ असणाऱ्या या किंवा अशाच कोणी 'मैत्रीणी' असा उपक्रम हाती घेऊ शकतील का? प्रत्यक्ष जीवनात मार्गदर्शक ठरेल यासाठी केवळ चर्चाच उपयोगी ठरणार नाहीत आणि निव्वळ चर्चाच तशी कमतरताही नाही. त्याच्या मागे काहीतरी ठोस, भरीव व्यावहारिक कार्यक्रम असायला हवा. असं एखादं कौटुंबिक सामंजस्य केन्द्र असायला हवं, की जिथे तज्ञांचा सल्ला मिळू शकेल, माय-लेकींना आपसातल्या निरगाडी उकलता येतील आणि कुटुंबांना परत एकदा निकोप, निरामय जीवन जगता येईल.

—ललिता बर्वे

पोलंड

लष्करी निर्बंध थोडे सैल !

वा. दा. रानडे

पोलंडमध्ये गेल्या २२ जुलैला कम्युनिस्ट राजवटीच्या वाढदिवशी तेथील लष्करी राजवटीचे प्रमुख जनरल जरुझेव्हस्की यांनी लष्करी कायद्याचे निर्बंध सैल केले. त्यांनी १२२७ स्थानबद्धांची मुक्तता केली. अजून ६३७ तुरुंगात आहेत. याचा अर्थ दोनतृतीयांश स्थानबद्धांची मुक्तता करण्यात आली. सॉलिडॅरिटीचे नेते लेन्स वालेसा अजून तुरुंगातच आहेत. तसेच त्यांचे प्रमुख सहकारीही तुरुंगात असून त्यांची लोकर मुक्तता होण्याची शक्यता दिसत नाही. प्रवासावरचे आणि दळणवळण-माध्यमांवरचे काही निर्बंध सैल करण्यात आले आहेत. सरकारच्या दृष्टीने परिस्थिती सुधारली म्हणजे सॉलिडॅरिटीने चळवळ पूर्णपणे थांबविली आहे असे सरकारला दिसून आले तर वर्षभर लष्करी कायदा उठवण्यात येईल असे आश्वासन जरुझेव्हस्की यांनी दिले आहे.

लष्करी राजवटीस सॉलिडॅरिटीची पूर्ण शरणागती हवी असेल तर सॉलिडॅरिटीचे नेते ते मान्य करणार नाहीत हे उघड आहे. आपल्या मागण्या भरीव प्रमाणात मान्य झाल्याशिवाय ते लढा थांबविण्याचा संभव नाही. लष्करी कायद्याचे काही निर्बंध सैल केल्याने त्यांचे समाधान झालेले नाही. आपल्या या उपाययोजनेने पाश्चात्य राष्ट्र पोलंडची आर्थिक नाकेबंदी उठवितील किंवा त्या देशाची अर्थव्यवस्था सावरण्यासाठी त्याला कर्जपुरवठा सुरू करतील अशीही शक्यता दिसत नाही. कारण पाश्चात्य देशांचेही जनरल जरुझेव्हस्की यांच्या निर्णयाने समाधान झालेले नाही.

सॉलिडॅरिटी स्वतंत्र कामगार संघटना आपले काम पुनः सुरू करू शकेल अशी आशा जनरल जरुझेव्हस्की यांच्या घोषणेवरून बाळगता येत नाही. स्वतंत्र कामगार संघटनेच्या कार्यात सॉलिडॅरिटीचे नेतेच राजकीय कार्य चालू ठेवून अडथळे आणीत आहेत असा

आरोप त्यांनी केला. स्वतंत्र कामगार संघटनांना आम्ही वाव देऊ; पण त्यांनी कामगार संघटनेपुरतेच आपले कार्य मर्यादित ठेवले पाहिजे. कोणत्याही प्रश्नावर राजकीय भूमिका घेऊन तिचा प्रचार या संघटनेने करावा हे त्यांना मान्य नाही. सॉलिडॅरिटीच्या नेत्यांना केवळ कामगार-मागण्यांपुरतीच संघटना उभारावयाची नाही. स्वतंत्र कामगार संघटनेचा हक्क हा कामगार संघटनेचे क्षेत्रात लोकशाही आणण्याच्या लढ्याचा भाग होता. सर्व क्षेत्रात त्यांना अशी लोकशाही आणावयाची आहे. निवडणुकांत कम्युनिस्ट पक्षाशिवाय इतर पक्षांच्या उमेदवारांनाही भाग घेता आला पाहिजे. सध्या कम्युनिस्ट उमेदवार आणि कम्युनिस्टपुरस्कृत काही अपक्ष उमेदवार यांची एकच यादी मतदारांपुढे ठेवली जाते व त्यातूनच उमेदवार मतदारांना निवडावा लागतो. ही पद्धती बदलून अनेक पक्षांना निवडणुकात वाव असला पाहिजे अशी सॉलिडॅरिटीची मागणी आहे.

सॉलिडॅरिटीच्या भूमिगत नेत्यांनी आपले संप व निदर्शनांचे आंदोलन जुलैमध्ये स्थगित केले होते. पोप यांच्या पोलंडभेटीस त्यामुळे बंदी केली जाऊ नये हा उद्देश त्यामागे होता. येत्या २६ ऑगस्टला चेस्टोकोव्हा शहरात ब्लॅक मेडोनाचा सहाशेवा वर्षांदिन समारंभ आहे. त्यासाठी पोपनी यावे अशी रोमन कॅथोलिकांची इच्छा होती; पण लष्करी राजवटीस या वेळी पोपची भेट नको आहे. या भेटीमुळे लष्करी कायदाविरोधी लढ्यास अधिक जोर येईल असे अधिकाऱ्यांना वाटते. येत्या ३१ ऑगस्टला गान्स्क-कराराचा दुसरा वाढदिवस आहे. या करारातूनच सॉलिडॅरिटी या स्वतंत्र कामगार संघटनेचा जन्म झाला. तेव्हा या सुमारास पोपची भेट नको असे लष्करी राजवटीस वाटते. पोपना पुढच्या वर्षी निमंत्रण द्या असे सरकारने या समारंभाचे संयोजकांना कळविले आहे.

स्थगित केलेले संप व निदर्शनांचे आंदोलन पुनः सुरू करायचे का याचा निर्णय सॉलिडॅरिटीच्या नेत्यांना आता घ्यावा लागेल. जुलैमध्ये - संप आंदोलन स्थगित करताना सॉलिडॅरिटीच्या चार कनिष्ठ नेत्यांनी सरकारला असे आवाहन केले होते की, तुम्ही सॉलिडॅरिटीशी समझोता करावा. सरकारच्या बाजूने सदिच्छादर्शक हालचाली दिसून आल्या तर सॉलिडॅरिटी ऑगस्टमध्येही संप आंदोलन स्थगित करील; पण सरकारच्या बाजूने समझोत्याची चिन्हे दिसली नाहीत तर मात्र आम्ही प्रतिकार चालू ठेवू आणि सार्वत्रिक संपाची तयारी करू, असा इशाराही या नेत्यांनी दिला होता.

सॉलिडॅरिटीमध्ये या प्रश्नावर दोन तट पडले असल्याच्या बातम्या आहेत. सार्वत्रिक

संप आणि सरकारशी सर्वंकष लढा पुकारण्यापेक्षा राजकीय तडजोड करावी असे एका गटास वाटते. घाईने सार्वत्रिक संप पुकारला तर त्यातून अधिक रक्तपात होऊन रशियाचा लष्करी हस्तक्षेप होण्याची शक्यता आहे. ते टाळण्यासाठी संघर्षाचा मार्ग सोडून सध्या तडजोड करावी असे या गटाच्या नेत्यांचे म्हणणे. सॉलिडॅरिटीत या गटाचा अधिक प्रभाव आहे असे म्हटले जाते; पण संघटनेच्या लढाऊ गटाचा तडजोडीस विरोध आहे. लष्करी राजवट आपल्याशी आपल्या मागण्या मान्य करून समझोता करायला तयार नाही, त्यांना त्यांच्या अटींवर समझोता हवा आहे. आपल्या मागण्या भरीव स्वरूपात पदरात पडत नसतील तर समझोता कशासाठी करावयाचा आणि सरकारच्या अटींवर आपण समझोता केला तर तो समझोता नसून शरणागतीच म्हणावी लागेल. तेव्हा अशा स्वरूपाचा समझोता आपण मान्य न करता सार्वत्रिक संपाची तयारी करून लढा चालू ठेवावा असे लढाऊ गटाचे म्हणणे आहे. लष्करी राजवट आपली पकड फारशी सैल करायला तयार नाही हे जनरल जरुझेव्हस्की यांच्या घोषणेवरून दिसून आल्याने या लढाऊ गटाची बाजू अधिक बळकट झाली आहे. सरकारला आपल्या मागण्यांवर तडजोड करणे भाग पाडण्यासाठी सार्वत्रिक संप हाच उपाय आहे; असे या गटास वाटते.

जनरल जरुझेव्हस्की यांनी एका पाश्चात्य वाताहारास दिलेली मुलाखत 'वॉशिंग्टन पोस्ट' मध्ये नुकतीच प्रसिद्ध झाली. लष्करी राजवट पोलिश जनतेचा पाठिंबा मिळवू शकलेली नाही अशी कबुली त्यात जरुझेव्हस्की यांनी दिलेली आहे. आपल्या मुलाखतीचा हा विषयस्त वृत्तांत आहे असे जनरल जरुझेव्हस्की यांनी म्हटले असण्याचे कोठे प्रसिद्ध झालेले नाही. जनरल जरुझेव्हस्की यांना तारेवरची कसरत करावी लागत आहे. सॉलिडॅरिटीविरुद्ध लढत असतानाच कम्युनिस्ट पक्षातल्या जहाल गटाविरुद्ध त्यांना झगडावे लागत आहे. पोलिटब्युरोची नुकतीच जी पुनर्घटना करण्यात आली त्यात ह्या जहाल गटाविरुद्ध त्यांची बाजू अधिक बळकट झाली आहे. स्टेफन ओल्को व्हस्की यांना मध्यवर्ती समितीच्या प्रचार सचिवाच्या पदावरून दूर करण्यात आले आहे. अर्थात त्यासाठी कुबियाक या उदारमतवादी सभासदास चिटणीस मंडळातून काढावे ही जहाल गटाची मागणी जन. जरुझेव्हस्की यांना मान्य करावी लागली तरीही पोलिटब्युरोचे तीन नवे सभासद जन. जरुझेव्हस्की यांच्या गटाचे असल्याने त्यांची बाजू बळकट झालेली आहे. □

विधानपरिषद निवडणुका - बाबासाहेब हादरले !

एक जमाना असा होता की, राज्यसभा आणि विधानपरिषद— निवडणुका हा केवळ उपचाराचा भाग असे. आपली ताकद लक्षात घेऊन पक्षाने उमेदवार ठरवायचे आणि हे उमेदवार रीतसर निवडून यायचे. सदसद्विवेक बुद्धीच्या विचाराची लागण या मतदार-संघालाही लागल्याने गृहामधील ताकदीचा उपयोग होईनासा झाला आणि मग अनपेक्षित निकाल हाती येऊ लागल्याने सुरक्षित मतदार-संघामधील या निवडणुकाही धोकादायक ठरू लागल्या. पक्षशिस्तीच्या मर्यादा कठोरपणे पाळल्या गेल्या असत्या तर शरद पवारांचे चेले सुरेश कलमाडी राज्यसभेत जाऊ शकले असते काय ? बंडखोरीचा बरदहस्त लाभल्यामुळे कलमाडींच्या खांद्यावर खासदारकीची झूल चढू शकली. विधानपरिषदेवर विधानसभेने आपले प्रतिनिधी पाठवणे हा तसे पाहता साधा उपचार; पण प्रचंड शक्तिशाली असूनही अंतर्गत दबाव, संघर्ष आणि गटबाजी यामुळे इंदिरा काँग्रेसचे अपेक्षित ९ उमेदवार निवडून येणे अवघड आहे असे वाटू लागले. रा. सु. गवई यांनी दिलेले आव्हान पेलण्याचा आव बाबासाहेबांनी आणला. तीन ओळींच्या पक्षीय आदेशाच्या फटकाऱ्यापासून ते प्रीति-भोजनामध्ये ओथंबून जाणाऱ्या स्नेहभावनेपर्यंतचे सारे उपाय योजले गेले. ज्यांच्या बंडखोरीची भीती वाटत होती त्या आदिकांना घेट दिल्लीदरबारातून समज देण्यात आली. बंडखोरी होणे कठीण व्हावे यासाठी दिल्लीहून कधी नव्हे ते निरीक्षक दाखल झाले. फडकोट बंदोबस्त केल्याच्या समाधानात असलेले मुख्यमंत्री अखेरचा हात फिरवण्यासाठी आमदारनिवासात तळ ठोकून होते. साठमारीच्या या खेळात आपण बाजी मारल्याने विरोधक मूखांच्या नंदनवनात आहेत यासारखी भाषा बाबासाहेबांनी केली; पण ही भाषा अंगाशी यावी इतपत हादरा या निवडणूक-निकालांनी जरूर दिला आणि वर शरद पवारांकडून उपरोधिक आभाराचा अहेरही मिळाला !

उमेदवार निश्चत करताना झालेला विचार

विद्यमान मुख्यमंत्री बाबासाहेब भोसले यांना बंडखोरांनी पुरते त्रासून टाकले असताना या निवडणुका झाल्या. बंडखोर आपली यादी घेऊन दिल्लीत दाखल झाले होते; परंतु त्यांची दखल घेतली गेली नाही. उमेदवार निवडताना मुख्यमंत्र्यांना झुकते माप देण्यात आले. पक्षामधील ज्येष्ठ नेत्यांचा आशीर्वाद लाभलेली आणि मुख्यमंत्र्यांना त्रासदायक ठरू न शकणारी मंडळी निवडण्यात आली. माजी मुख्यमंत्री अंतुले यांच्याशी सुस्पष्ट जवळीक असणारे केवळ दोनच उमेदवार होते. पैकी अब्दुल कादर अब्दुल रझाक पराभूत

झाले. बाजीराव शिंदे पहिल्या फेरीतच विजयी झाले. बाबासाहेब भोसले यांचे नाक कापणारांना गवई निवडून यायला पाहिजे होते, तसे ते आलेही. पराभूत कोण होतो हे तितकेसे महत्त्वाचे नव्हते. गवई येणार म्हटल्यावर कोणी तरी पराभूत होणे अपरिहार्य होते. त्या जागी अब्दुल कादर अब्दुल रझाक यांना जाऊन बसावे लागले इतकेच. इंदिरा काँग्रेसची ताकद लक्षात घेतली तर पहिल्या फेरीत सर्वच्या सर्व म्हणजे ९ उमेदवार विजयी होणे आवश्यक होते; पण निवडलेल्या उमेदवारांबाबत असलेली नाराजी, बाबासाहेबांबद्दल असलेला असंतोष आणि या परिस्थितीचा नेमका फायदा उठवण्याचे शरद पवार यांनी दाखवलेले कौशल्य यामुळे आठव्या फेरीपर्यंत चार अधिकृत उमेदवारांना रखडावे लागले. निवडून आलेल्या आठ उमेदवारांचा विचार केला तर कोणा एकाची सराही झाली असे म्हणता येणार नाही. यशवंतराव चव्हाण यांचे समर्थन लाभलेले विनायकराव पाटील या यादीमध्ये आहेत. प्रमिलाताईंशी विशेष जवळीक असलेले बाबूराव काळे आणि शंकरराव शिंदे आहेत. कांताबेन राव यांना खासदार सरोज खापर्डे यांनी खटपट केल्यामुळे उमेदवारी मिळू शकली. अंतुले गट व गुलाबराव पाटील यांचे समर्थन लाभलेले कृष्णराव पांडव व बाजीराव शिंदे यांचीही वर्णी लागली आहे; पण असे असले तरी गवई निवडून आल्यामुळे बाबासाहेबांच्या विरोधात असलेल्या गटाला आवाज चढवून बोलण्याचे बळ या निवडणुकीमध्ये झालेल्या बंडखोरीमुळे जरूर प्राप्त झाले आहे. २३८ आमदार पाठीशी असलेल्या बाबासाहेबांना या निवडणुकीमध्ये मोठीच नामुष्की पत्करावी लागली आहे. विरोधी पक्षांनी आपसात केलेल्या समझोत्याप्रमाणे विरोधी पक्षाचे दोन्ही उमेदवार पहिल्याच फेरीत यशस्वी झाले. भाजपचे सूर्यभान वहाडणे यांना अपेक्षेपेक्षा जास्त मते मिळाली.

इंदिरा काँग्रेसची ३० ते ३२ मते फुटली. या बंडखोरीची गंभीरपणे दखल घ्यावी लागेल. बंडखोरी मोठ्या प्रमाणावर असली तरी नेमका कुणा वरिष्ठ नेत्याविरुद्ध हात उचलला जाणार नाही. बाबासाहेबांची पत कमी झाली तरी त्यांना लगोलग हात लावला जाणार नाही.

आमदारनिवासाला युद्धतळाचे स्वरूप

या निवडणुकीमध्ये बंडखोरी होणार हे स्पष्ट झाल्यावर आमदारनिवासाला एखाद्या युद्धतळाचे स्वरूप आले होते. प्रीतिभोजनाला मंडळींना बोलवायचे, तिथे डोकी मोजायची आणि राजकारणही

खेळाबचे असा मामला सध्या सुरू आहे. लीलाधर व्यास, शिवाजी मोघे, एच. एन. देसाई यांनी नटराजसारख्या महागड्या हॉटेलमध्ये प्रीतिभोजन दिले. सचिवालय जिमखान्यावरही भोजनाची मेफिल झडली. दस्तुरखुद्द बाबासाहेबांनी भोजनसमारंभ आयोजित केला. पोटशूळ असलेले रामराव आदिक हजर होते; पण त्यांनी स्वादिष्ट भोजनाचा स्वाद घेतला नाही. भोजनाच्या या अशा मेफली झडूनही व्हायची ती फजिती झालीच ! बाबासाहेबांच्या नाकावर टिचून गवई निवडून आले. सुरक्षित मतदारसंघामधील या निवडणुकाही सार्वत्रिक निवडणुका लढवाव्यात अशा पद्धतीने लढवल्या गेल्या. निवडणुकीच्या आधी आठवडाभर रकानेच्या रकाने भरभरून मजकूर प्रसिद्ध होत होता. गवई निवडून आल्याने बंडखोरीच्या वातावरण शिक्कामोर्तब झाला. बंडखोरी नेमकी केली कुणी याबाबतही उलट-सुलट प्रवाद आहेत. पडलेल्या उभेदवाराचे गोत्र बंडखोरांशीच 'जवळीक सांगणारे. तेव्हा गवईना पहिल्या फेरीत जी २० मते मिळाली ती नेमकी कुणाची हे ठरविणे अवघड आहे. बंडखोरांविरुद्ध कारवाई करायची तर त्यांचा नेमका तपास लागणे जरूर आहे. बंडखोरी करणारेही 'तो मी नव्हेच' असा पवित्रा घेऊ शकतात. ११ जागांसाठी एकूण १४ उमेदवार होते. शरयू ठाकूर यांनी ज्यांचे नाव सूचक म्हणून सुचवले होते त्या रणजित सिंग यांना म्हणे मनेका गटाचा पाठिंबा होता. रणजित सिंग यांना एकही मत मिळू शकले नाही; कृष्णराव मुढे यांना पहिल्या फेरीत १० मते मिळाली. ही मते हेतुतः वाया घालवण्यात आली. या बंडखोरीचे नेमके परिणामही आता जाणवू लागतील. बाबासाहेब स्वयंप्रकाशी कधीच नव्हते. मुख्यमंत्री-पदाची लाटरी लागल्यावरही ती त्यांना पचवता आलेली नाही. बोलू

नये अशा किती तरी गोष्टी ते बोलत राहतात आणि अधिक अडचणींमध्ये येतात. पक्षामधील एकजूट कायम ठेवण्यात बाबासाहेब यशस्वी झालेले नाहीत आणि बंडखोरीचे स्वरूपही व्यापक असल्याने या बंडखोरीचे गंभीर परिणाम होतीलच. भाजपच्या उत्तमरावांनी बाबासाहेबांच्या राजिनाम्याची भागणी केली आहेच. जेवढे दडपण आणता येणे शक्य आहे तेवढे आणूनही उर्दंड बंडखोरी झाल्याने बंडखोरही आक्रमक भूमिका घेतील. 'बाबासाहेब हटाव' मोहिमेचा सूर गेल्या काही दिवसांत दबलेला होता. विशेषतः दिल्लीने या सदर्भात कमालीची उदासीनता दाखवल्याने बंडखोर दबलेले होते. अंतुले यांनी 'सन्डे' या साप्ताहिकाला जी स्फोटक मुलाखत दिली होती त्यामुळे बंडखोरांना त्याचे ओझे झुगारून देणे अपरिहार्य झाले. आपल्या इंदिरानिष्ठा आणि संजयनिष्ठा कशा वादातीत आहेत हे रामरावांनी पत्रक काढून दाखवून दिले. विधानपरिषद निवडणुकी-मधील गवई यांचा विजय हा बाबासाहेब हटाव मोहिमेला पुन्हा चालना देणारा ठरेल. अडचणीमध्ये असलेल्या मुख्यमंत्र्यांचे दिल्लीने समर्थन केले तरी बंडखोरांना बरोबर घेऊन जाण्याबाबतच्या सूचना बाबासाहेबांना देण्यात येतील. काही बंडखोरांना मंत्रिमंडळामध्य सामावून घेण्यात येईल. इंदिराजी परदेशीच्याहून परत आल्या की, त्यांना महाराष्ट्राच्या राजकारणात लक्ष घालावेच लागेल. विधान-परिषद-निवडणुकांमधील बंडखोरीमुळे पक्षाची कधी नव्हे एवढी नाचकळी झाली आहे आणि विधिमंडळामध्ये पक्षाचे नेतृत्व करणाऱ्या बाबासाहेबांना मोठा तडाखा बसला आहे. दिल्लीकडून मुख्यमंत्र्यांची घसरलेली प्रतिष्ठा सावरण्याचे प्रयत्न होतील. कारण मुख्यमंत्र्यांच्या प्रतिष्ठेशी दिल्लीकरांच्या प्रतिष्ठेशी सांगड घातली गेली आहे. □

शहादेवार्त

चिरखान येथील फासेपारध्यांचा लढा

२६ जून (आणीबाणी-दिवस) रोजी ८६ फासेपारधी स्त्री-पुरुष आपल्या औष-घांच्या गाठोड्यासह आणि अंधारूण-पांगरूणा-सह धुळे जेलच्या आवारात बसले होते. सकाळी ७ वाजता जेल उघडेल तेव्हा आमची आत रवानगी होणार होती. १ ते ४ वर्षे वयाची ४ छोटी बालकेही बंदी म्हणून आमच्यासोबत येणार होती. त्यांच्या आयु-प्याच्या या कोवळ्या वयात या निर्दय दगडी भिंतीआड जाण्याची ही घटना २६ जून ह्या दिवसाला साजेशी होती. मानवता आणि मानवी स्वातंत्र्याचे ढोल वाजत असले तरी ते भिंतीपलीकडे ऐकू येणार नव्हते !

सदस्य-विमुक्त जमातीच्या मा फासे

पारध्याचा गुन्हा एवढाच की, भारतीय कष्ट-करी संघटनेने काढलेल्या मोर्चात ते सहभागी झाले होते. चिरखान ह्या शहादे तालुक्या-तील गावात ते वर्षानुवर्षे राहतात; पण उपजीविकेचे साधन नाही म्हणून शासना-कडे त्यांनी चिरखानजवळ काळीया पडाच्या-तील ७२५ एकर पडीत वनजमीन, जी मह-सूलखात्याकडे वर्ग झाली आहे. तेथे ना जंगल आहे, ना शेती, ती जमीन मिळावी आणि हे सर्व भूमिहीन-बेघर असल्यामुळे त्यांना घरे मिळावी, एवढीच त्यांची मागणी होती; पण ही जमीन वनखात्याकडे की महसूल-खात्याकडे यावरच अधिकाऱ्यांचा वाद सुरू आहे.

लावरी-मोर-तीतूर आदि पक्षी पकडून पूर्वी आपला उदरनिर्वाह चालविणारे हे फासेपारधी; पण आता जंगलात शिकार बंद झाल्याने उपासमारीच्या पाशात सापडले आहेत. पोटाला अन्न नाही, शरीरावर कपडा नाही. मग शिक्षण-आरोग्याचा संबंध येतोच कुठे ? अशा अवस्थेत ते सध्या चिरखान येथे वास्तव्य करून आहेत.

सेना उमरसिंग चव्हाण हा फासेपारधी या गावचा उपसरपंच आहे. तो मला भेटला आणि म्हणाला, लक्ष्मणभाऊ, आमच्या गावात ७२५ एकर पडीत जमीन आहे; पण ती आम्हास खेडता येत नाही. त्यासाठी मी पंत-प्रधान इंदिराजी, मुख्यमंत्री अंतुले या सर्वांना भेटलो; पण वनअधिकारी आणि दादल्या पावल्या व एस. जे. काबळे आदि दाबा संगन-मताने बिरी-मिरी घेऊन स्वतः या जमिनी खेडावयास देतात. ज्याच्याजवळ स्वतःची जमीन आहे त्यांनाच हे शक्य होते आणि आम्ही मात्र दरवर्षी अन्याय सहन करतो. तुम्हा आणि तुमची कष्टकरी संघटना यासाठी काही करेल का ?

मी स्वतः त्या चिरखान गावी गेलो तेव्हा काळीज्या पडाव्यावर असलेली ७२५ एकर जमीनच फक्त नव्हे तर उभा दगड भागात मांडीया हनुमानपर्यंत असलेली ६ हजार एकर पडीत वनजमीन कांबळे-पावरा कंपू आणि वनअधिकारी यांच्या हुकुमाने वाटल्या जातात, ज्यांच्याजवळ जमीन आहे, त्यांनाही जमीन आणि काही लोकांना तर ७० ते १२५ एकर जमीन दिली जाते आणि मोठा भ्रष्टाचार उघड उघड चालतो. कोणी तक्रार केली तर आधी दमदाटी आणि नंतर पोलिसांना हाताशी धरून खोटेपणा केसेस भरल्या जातात. या भागातले भूमिहीन बेघर आदिवासी आणि भटके मात्र वर्षानुवर्षे वंचित आहेत, उपेक्षित आहेत. उपासमारीत दिवस मोजीत आहेत.

उपसरपंच सेना उपरसिंग चव्हाण आणि मी शहाद्याला आलो. निवेदन तयार केले आणि ते तहसीलदारसाहेबांना दि. १५ जून रोजी दिले. त्याच वेळी हा प्रश्न सुटला नाही तर दि. २५ जून रोजी धरणे, मोर्चा या कार्यक्रमाची नोटीस आम्ही त्यांना दिली. वर्तमानपत्रातही ती प्रसिद्ध झाली आणि भारतीय कष्टकरी संघटनेचे कार्यकर्ते, चिरखानचे स्त्री-पुरुष फासेपारधी मोर्चाने तहसील कचेरीवर आलो. मोर्चा बाहेर थांबला आणि शिष्टमंडळ आत गेले. तहसीलदारांशी चर्चा झाली.

शिष्टमंडळ परत येत असताना पी. एस. आय. खान तेथे आले आणि अर्वाच्य शिष्या देऊ लागले. 'हरामखोरांनो, ३७ कलम लागू आहे. माहीत नाही काय? मोर्चा काढता का? चला तुम्हाला हिंसका दाखवितो!' म्हणून त्यांनी सर्वांना अटक केली. ३७ कलम सुरू आहे हे आम्हाला माहीत नव्हते. दि. २७ पासून दुधआंदोलन सुरू होणार म्हणून दि. २५ पासून ते कलम लावल्याचे नंतर कळले; पण मोर्चा तर पूर्वनियोजित होता. आम्हाला तसे का कळविले नाही? मोर्चा का काढू दिला? तहसीलदार या बेकायदा मोर्चाला भेटले कसे? अटक कशासाठी? हे सारेच प्रश्न अनुत्तरित होते. भारतीय जनता पार्टीचे जिल्हा उपाध्यक्ष डॉ. टाटिया, जे आमच्या कामाचे आधारस्तंभ आहेत ते प्रत्यक्ष मोर्चात नव्हते. एक पोलीस रथाना बोलवायला गेला. तहसीलदारकचेरीत ते

आले व त्यांनाही अटक करण्यात आली. याचे प्रयोजन काय?

भारतीय कष्टकरी संघटना आदिवासी भागात जागृतीचे काम करते. त्यामुळे पोलीस-गुंडगिरी आणि भ्रष्टाचाराला अडसर येतो. हाच पी. एस. आय. खानचा राग; अनेक प्रकरणांत अनेक वेळा यांच्याविरुद्ध तक्रारी आल्या; पण ते म्हणतात, डी. एस. पी. माझ्या खाशात आहे. आणि ते खरे असेलही. कारण त्याच दिवशी कुडावद येथे श्रमिक संघटनेचे धरणे होते; पण त्यांना ३७ कलम लागू नव्हते, हे विशेष.

केवळ अटकेने सूड थांबला नाही. शहादा कोर्ट रजेवर असल्याने तळोद्याला नेले गेले तर तेथले कोर्ट थडगावला होते. अखेर रात्री १० वाजता साहेबांच्या घरी नेले गेले आणि ३ दिवसांचा रिमांड घेतला गेला. सकाळी १० ते रात्री १२ वाजेपर्यंत जेवण नाही, पिण्याचे पाणी नाही, बसायला जागा नाही, महिलांना नैसर्गिक विधीचीही सोय नाही! अशात काही लोक आजारी पडले त्यांना औषध नाही. इतकेच काय एक बालक या उपासमारीने कोसळले. त्याची तक्रार रात्री १० ला न्यायाधिकांकडे केली, तेव्हा त्यांच्या आदेशानंतर रात्री २ वाजता दवाखान्यात नेण्यात आले. माणुसकी शिल्लकच नव्हती! काळीज दगडाचे करून अत्याचार सुरू होते. पुन्हा पुन्हा आठवण होत होती २६ जून ७५ ची. सत्याग्रह केला म्हणून १ वर्षे पोलीस-कस्टडीत राहिल्याचा मला अनुभव होता; पण बिचारे फासेपारधी, त्या स्त्रिया आणि ती ४ बालके नव्याने इंदिरा गांधीच्या गोरगरिबांसंबंधीच्या घोषणांची फळे चाखत होती!

अखेर एक घक्का बसने सारी रात्र प्रवास करून धुळ्याला आलो. धुळ्याच्या कारागृहात आलो. घरमचंद चोरडिया, दयानंद मेहता, बाबा मोराणकर भेटायला आले होते. तुरुंग-अधिकाऱ्यांनी मात्र योग्य त्या सुविधा दिल्या; माणुसकीची वागणूक दिली. त्यामुळे स्वातंत्र्य बाहेर की पितीवाड हा प्रश्न उभा राहिला.

जेलचे ३ दिवस संपले पण पोलिसांचा छळ कसा संपेल? शहाद्याला नेण्यासाठी गाडी उपलब्ध नाही या सबबीखाली १ दिवस जावा डांबून ठेवले गेले. श्री. नाना पावसकर आणि बाहेरच्या कार्यकर्त्यांनी धावपळ केली.

म्हणून अखेर ५ व्या दिवशी शहाद्याला गेलो. मध्यंतरीच्या काळात डॉ. कांतिलाल टाटिया व लक्ष्मण कदम यांना १५१ (३) प्रमाणे स्थानबद्ध करण्याची परवानगी खानसाहेबांनी मागितली; पण या व्यक्ती तुरुंगात असताना त्यांच्यापासून काय धोका व त्यांना कसे स्थानबद्ध करता येणार? म्हणून न्यायमूर्तींनी ती मागणी फेटाळून लावली.

केसेस अजून सुरू आहेत, राहोत; पण अद्याप त्या बेघर भूमिहीन फासेपारध्यांना ना जमीन, ना घर, ना उत्तर! भारतीय कष्टकरी संघटना त्यासाठी पुन्हा आंदोलन करणार; पण शांततामय आंदोलने. त्याची दखल कोण घेणार? आदिवासी व दुर्गम भागातील वन-अधिकारी, पोलिस अधिकारी व महसूल-अधिकारी आजही २६ जून ७५ आणि २६ जून ८२ यात फरक करता येणार नाही असेच वागताहेत! याविरुद्ध आम्ही लढा देऊ; पण व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या पुरस्कर्त्यांना हेही एक आव्हान! ते स्वीकारणार का?

लक्ष्मणवाडीचा शेतमजूर संप

धुळे जिल्ह्यातील लक्ष्मणवाडी, ता. शहादे येथे श्रमिक संघटनेने ५० दिवस चालविलेला शेतमजुरांचा संप अखेर त्यांना बिनशर्त मागे घ्यावा लागला. ही घटना म्हणजे शेतमजुरांचा लढा फसला म्हणून, वरवर पाहता निश्चितच दुःखद आहे; पण गेल्या काही दिवसांपासून श्रमिक संघटना शेतमजुरांच्या हितापेक्षा राजकीय स्वाधिन प्रेरित होऊन आणि हिंसाचार व दहशत या मार्गाने पुढे जाऊ पहात होती. त्याला लागलेला हा ब्रक या दृष्टिकोनातून समाधानकारकच आहे. श्रमिक संघटना यापासून काही बोध घेईल अशी अपेक्षा आहे.

शहादे भागात आणि धुळे जिल्ह्यात नव्हे तर सर्वत्र आज शेतमजुरांना मिळणारे वेतन अतिशय तुटपुजे आहे. शासनाने ठरविलेले किमान वेतन मुळातच खूप कमी आहे. आजची स्थिती लक्षात घेता किमान १० ते १२ रुपये मिळायला हवेत; पण सध्या आग्रह आहे तो कायद्याने ठरविलेले किमान वेतन तरी मिळायलाच हवे याचा; पण तेही मिळत नाही आणि त्यामुळे शेतमजूर सरळ सरळ पिळब-

णुकीचा बळी ठरला आहे. त्याविरुद्ध शेतमजुरांचा संघटित लढा आवश्यक नव्हे तर अनिवार्य आहे, याविषयी दुमत असूच शकत नाही.

माक्सवाद्याची श्रमिक संघटना, सर्वोदय-वाद्याची ग्रामस्वराज्य समिती, समाजवाद्याची मजूर संघर्ष वाहिनी आणि भाजपवाल्याची भारतीय कष्टकरी संघटना सध्या घुळे जिल्ह्यात शेतमजूर आणि आदिवासींच्या शोषणाविरुद्ध, त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय-अत्याचाराविरुद्ध काम करतात. शेतमजुरांचा शेतावरील संप हे त्यातलेच एक हत्यार आहे.

वनवासी कल्याण आश्रम नको

या पार्ष्वभूमीवर लक्ष्मणवाडी, ता. शहादा येथील शेतमजुरांचा संप का फसला याचा शोध घेणे आवश्यक आहे.

श्री. के. डी. शहा हे या गावचे एक प्रगतिशील शेतकरी. कधीही पी. के. पाटलाचे नेतृत्व त्यांनी स्वीकारले नाही. कारण पी. के. ची आदिवासी विरोधी भूमिका त्यांना मान्य नव्हती. शहादात राहून पी. के. विरोधी असल्यामुळे आजवर फार मोठा राजकीय

विरोध व नुकसान त्यांना सोसावे लागले. पुढे वनवासी कल्याण आश्रमाचे काम सुरू झाल्यानंतर त्यांनी त्या कामात पुढाकार घेतला. स्वतःची १८ एकर जमीन, जिची किंमत काही लाखात मोजावी लागेल, त्यांनी वनवासी कल्याण आश्रमासाठी दिली. तेथे आदिवासींना शेतीचे शिक्षण द्यावे. तेथे येणाऱ्या उत्पन्नावर वसतिगृह आणि आरोग्य-केंद्र चालवावे असा प्रकल्प तयार करण्यात आला आणि शेजारच्या कानडी गावी वसति-गृह सुरू झाले. त्याच्याच सहकार्याने एक मोठे आरोग्यशिविर संपन्न झाले. घुळ्याचे २० रुग्णतनाम डॉक्टर त्यासाठी मुद्दाम आले होते.

वनवासी कल्याण आश्रमाचे काम म्हणजे रा. स्व. संघाचे काम. त्यामुळे हे माक्सवादी श्रमिक संघटना, जी सीटूशी संलग्न आहे, तिला कसे चालणार? त्यांनी कृष्णदास शहा यांच्या शेतावर संप सुरू केला.

नेहमीप्रमाणे व पूर्वसूचना न देता नेमक्या पेरणीच्या वेळी संप सुरू झाला. त्यांच्या शेतावर कधी नसलेले लोकही संपात सहभागी झाले. शेतकऱ्यांना जेवण मिळू न देणे, संडास-लघवी आदी नैसर्गिक विधीही न करू देणे, घरात रात्रभर ढोल वाजवून झोपू न देणे, शिवीगाळ, धाकदपडशा आणि महिलांना मुद्दाम पुढे ठेवून कोडी करणे हे नेहमीचेच तंत्र होते. मागण्या दोन होत्या : शेतमजुरांनी ८ च्या ऐवजी १६ तास काम केले, त्याचा फरक आणि घान्य जादा भावाने दिले त्याचा फरक. दोन्ही मिळून रक्कम ७५ हजारांची होती. त्यासाठी स्टार्टर व केबल्स तोडून पाहपात चिखल भरून नुकसानही केले गेले हेही नेहमीचेच !

दिनांक ४ एप्रिल १९८२ रोजी लेबर ऑफिसर लक्ष्मणवाडीला आले होते. त्या वेळी किमान वेतनापेक्षा जास्त म्हणजे १८० ते २२५ रु. पर्यंत मासिक वेतन (किमान वेतन १५० रु. आहे) दिल्याचा, त्याचे रजिस्टर सही-आंगठे ठेवल्याचा, ७ तास काम व सर्व सवलती मिळत असल्याचा शोरा मारतात; मजुरांशी त्यांची बातचीत होते व त्या वेळी काहीही तक्रार नसते. उलट कायद्यात नसली तरी कामाच्या ठिकाणी राहण्यासाठी १६ खोल्या, बीज, पाणी सर्व सवलती शेतमजुरांना असतात व त्यांची काही तक्रार नस-

तांना श्रमिक संघटनेचा २३ एप्रिलला संप सुरू होतो. ६ मेपर्यंत कोणीही जबाबदार अधिकारी भेट देत नाही. त्यामुळे श्रमिकांची मनमानी सुरू असते आणि शहादाचे पोलीस तर श्रमिकविरोधी तक्रारीची दखल घेण्यास तयार नसतातच. अखेर दिनांक ७ मे रोजी कामगारअधिकारी श्री. आनन येतात, दप्तर तपासतात व मजुरांचे प्रमुख आणि श्रमिक संघटनेचेही प्रमुख श्री. अर्जुन तानाजी मराठे यांचेशी बोलणी करतात. आपण ८ तासच काम केले, १६ तास नव्हे, असे खरे उत्तर मराठे यांनी नेत्यांच्या उपस्थितीत दिले. पुन्हा विचारूनही त्यांनी तेच उत्तर कायम ठेवले. कामगारअधिकारी गेल्यानंतर मात्र खरे बोलण्याची शिक्षा म्हणून मराठे याना वेदम मारहाण करण्यात आली !

११ मे रोजी शेतमालक, जिल्हाधिकारी व पोलीसअधीक्षक, तहसीलदार व कामगार आयुक्त यांच्याशी, शेतमजूर प्रतिनिधीसमोर बोलले सागाल तेवढी रक्कम आपण अनामत म्हणून ठेवतो, आपण चोकशी करा व मी वेतन कमी दिले हे सिद्ध झाले तर सर्व रक्कम जप्त करा असे शेतमालकाने सांगितले; पण आपण दहशतीला बळी पडणार नाही, अशी खंबीर भूमिका त्यांनी स्वीकारली, त्यामुळे दहशत इतकी वाढली की, अखेर २८-२९ मे रोजी जिल्हाधिकारी कचेरीसमोर उपोषण सुरू करावे लागले. संबंधितांच्या आस्वासानंतर ३ व्या दिवशी ते संपले. दरम्यान डॉ. टाटिया यांच्या नेतृत्वात शेतकरी संघटनेने मोर्चा काढून आवाज उठविला.

श्रमिक संघटनेच्या जेव्हा लक्षात आले की, हे प्रकरण अंगाशी येत आहे, तेव्हा फरकाची मागणी ७५ हजारावरून २५ हजारांवर येते आणि अखेर आमच्या संघटनेच्या प्रतिष्ठेचा प्रश्न आहे, ज्वारीचा भाव ठरलेला तो अजून कमी करा आणि फरकाचे अडीच हजार तरी द्या, एवढ्यावर संप मागे घेतला जातो, ही केविलवाणी अवस्था २३ एप्रिलला. संप अखेर १३ जूनला संपला !

पण श्रमिकांचा बेकायदा संप आणि शासनाची चालढकल यामुळे १३ शेतकऱ्यांचा ३० एकर ऊस जळला, केळी व भुईमुगाची तीच अवस्था झाली. या नुकसानाचे काय ? हा प्रश्न आहेच. □

वैराण मुलखाचे
सुजलाम् सुफलाम् भूमीत
रूपांतर करणारा
थोर निग्रो संत आणि शास्त्रज्ञ
डॉ. कार्व्हर यांचे
प्रेरणादायी चरित्र

एक होता कार्व्हर

लेखिका : सौ. वीणा गवाणकर

मूल्य : रुपये पंधरा

राजहंस प्रकाशन

१०२५ सदाशिव पुणे ३०

गेल्या अंकात पंतप्रधानांच्या निवासस्थानात,
१-सफदरजंग रोड येथे स्वामी धीरेंद्र,
मनेका गांधी आणि या लेखाचे लेखक यांच्यातील
'सूर्य' संबंधीचा संवाद दिला होता.
संवाद कसला ?
ती एक शाब्दिक झुंजच होती !
एक शक्तिपरीक्षाच !

‘सूर्य’ची विक्री-

पण

त्यापूर्वी काय घडले होते ?

लेखक : ‘सूर्य इंडिया’ नियतकालिकाचे संपादक
डॉ. जे. के. जैन

भाषांतर : विनया खडपेकर

जेव्हा डॉ जे के जैन आणि सरदार एस् सी. आंबे यानी ‘सूर्य इंडिया’ हे नियतकालिक श्रीमती आमटेस्वर आनंद यांच्याकडून विकत घेतले तेव्हा या व्यवहाराचे पडसाद देशभर उमटतील याची त्यांना तितकीशी कल्पना नव्हती ही वर्तमानपत्राच्या पहिल्या पानावरची बातमी झाली आणि काही दिवस अंदाज करणाऱ्या कथांना पत्रमृष्टीत पूर आला. या कथा कधी आफवावर, कधी अर्धसत्यावर तर कधी पूर्ण खोटेपणावर आधारित होत्या. ठळक शीर्षके मोठ्याने सांगत सोती

‘Surya is now BJP property’ ‘Why was Surya sold to RSS?’ ‘Gandhi versus Gandhi’, ‘Surya changes its spots’ No Anand for Mrs Gandhi’ The Sun sets on Surya’ ‘Suryagrahan’ ‘Rajeev-Maneka showdown’ ‘PM keen on getting Surya back’ आणि अशाच प्रकारची.

सूर्य ताब्यात घेतल्यानंतर सर्वोच्च राजकीय भूभागातून आम्हाला ज्या तीव्र विरोधाशी अचानक सामना द्यावा लगणार होता त्यासाठी नवे मालक म्हणून आम्ही तयारही नव्हतो.

सूर्य मरू घातलेले नियतकालिक होते. त्याला पैसे मिळत नव्हते आणि आर्थिक जबाबदाऱ्यांचा ढीग वाढत होता. जाहिरातदारांनी त्याला सोडले होते आणि त्याचा खप कमी झाला होता ते विकत घेण्यास कोणीच तयार नव्हते आणि आम्हाला आमचे मित्र तसेच शत्रू पुनःपुन्हा सांगत होते की, ते विकत घेण्यात आम्ही चूक करीत आहोत.

तसे असही शकेल; परंतु वृत्तपत्रस्वातंत्र्यावर आणि खुल्या समाजावर आमचा विश्वास असल्यामुळे ‘सूर्य’ची सत्यकथा आणि त्याचा व्यवहार करण्यात आमचा काय हेतू होता हे जनतेला सांगणे आम्ही आमचे कर्तव्य समजतो. तर ही ‘सूर्य’ची कथा—

□

‘सूर्य’च्या कथेची साधारण कल्पना येण्यासाठी या नियतकालिकाच्या भूतकाळाची रूपरेषा पाहणे विषयाला धरून होईल ते १९७६ मध्ये सुरू झाले. श्रीमती आनंद आणि त्यांची मैत्रीण श्रीमती

इंदिरा घोडी या त्याच्या स्वतंत्रपणे मालक होत्या.

१९७७ मध्ये काँग्रेसच्या पूर्ण पराभवानंतर ‘सूर्य’ला एक निराळे महत्त्व आले. ते काँग्रेस पक्षाचे मुखपत्र म्हणून पुढे आले आणि पराजित पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे व्यासपीठ म्हणून ते उभे राहिले. ‘सूर्य’ने श्रीमती गांधींना अनेक खुशमस्कच्या मुलाखतीतून सादर केले. एकामागून एक अंकांच्या मुखपृष्ठांवर त्या झळकत होत्या. त्याचे दोरे आणि कार्यक्रम यावर झोत टाकून ‘सूर्य’ने त्यांच्या राजकारणाला सतत मदत केली. श्रीमती गांधींच्या कैदेच्या वेळी ‘सूर्य’चे कार्यालय म्हणजे त्यांच्या पक्षाचेच कार्यालय झाले होते आणि एकंदर परिस्थितीत चाललेल्या कायदेशीर कार्यवाहीचे वृत्त आणि प्रत्यक्ष वर्णन अतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय वृत्तपत्रांना पुरविण्याचे सतत काम त्याने केले. काँग्रेस आणि काँग्रेस (I) यांच्या सवर्षांतही ‘सूर्य’ पुढे होते. संजय गांधींच्या सर्व ‘डावपेचात’ त्याची महत्त्वाची भूमिका होती. आपल्या पक्षातील विरोधकांवर हल्ला करण्याचे साधन म्हणून काही जनता पक्षाच्या मंत्र्यांनीही या नियतकालिकाचा उपयोग केला. नियतकालिकाने आपले काम बरोबर साधले आणि ते सत्ताधारी पक्षातील फूट दाखविणारा खात्रीचा दृशंक ठरले. बादलनी ते तलवाडीवर हल्ला करण्यासाठी वापरले, राजनारायणनी जगजीवनरामांवर हल्ला करण्यासाठी, रामनी चरणसिंगांवर हल्ला करण्यासाठी, चरणसिंगांनी मोरारजीवर हल्ला करण्यासाठी आणि याचप्रमाणे सुशमा-सुरेश यांची scandal आणि उघडकीला आलेला गुन्हा यांनी १९८० मध्ये जनता शासनाच्या उच्चाटनास हातभार लावला असा आधीच्या व्यवस्थापनाचा दावा आहे.

जेव्हा निवडणुका जाहीर झाल्या तेव्हा ‘सूर्य’ने बेकामपणे पाऊल टाकून श्रीमती गांधी यांचे तीनशेपेक्षा अधिक जागांच्या बहुमताचे भविष्य वर्तविले असे भवितव्य वर्तविणारे ‘सूर्य’ हे एकमेव नियतकालिक होते काँग्रेस (I) च्या प्रचंड बहुमताने झालेल्या विजयानंतर नव्या राजवटीशी आपली निष्ठा सिद्ध करण्यासाठी लोक सर्व बाजूंनी घडपडू लागले आणि किऱ्येकाना शासनाच्या अधिकारपदासाठी ‘सूर्य’च्या कार्यालयातून प्रवेश मिळाला. श्रीमती मनेका गांधींनी १९८०

मध्ये 'सूर्य' सोडले आणि 'सूर्य' चा जोर गेला. हळूहळू या नियत-कालिकाचे महत्त्व कमी कमी होत गेले.

हे आता सर्वज्ञात आहे. काँग्रेस (I) च्या या मुखपत्राला १९८०-८२ या मधल्या काळात काय झाले होते ते मात्र सगळ्यांना माहीत नाही.

मनेकाची योजना

गेल्या वर्षी सप्टेंबरच्या साधारण मध्ये माझे चार्टर्ड अकाउन्टन्ट आणि अर्थ-सल्लागार श्री. सुबोधकुमार जैन यांनी मला बातमी दिली की, 'सूर्य' विकण्यासाठी काढले आहे. दुसरे एक चार्टर्ड अकाउन्टन्ट श्री. वर्धराजन् यांच्याकडून त्यांना हे कळले होते. 'सूर्य' प्रकाशित करणारी संस्था Youngmen Printers and Publishers (Pvt.) Ltd. या संस्थेचे Statutory Auditors म्हणून श्री. वर्धराजन् यांच्या फर्मने काम केले होते. मी यात साधारणपणे रस घेतला नसता; पण श्री. सु. कु. जैन म्हणाले की, it was going virtually for a song.

जरी मी स्वतः श्रीमंत नसलो तरी माझ्याकडे अनेक श्रीमंत कुळे आहेत. पुष्कळ डॉक्टरांच्या शब्दकोशात 'पेशन्ट्स' आणि 'मित्र' हे शब्द समानार्थक असतात. सगळे नेहमीचे पेशन्ट्स मित्र होतात. आणि सगळे मित्र पेशन्ट्स होतात. यामुळे मला बाजाराचा चालू कल जाणून घेण्याची नाडी मिळते. मी लगेच निर्णय घेतला. खरेदी करण्यासाठी माझ्याजवळ पैसे नाहीत हे मला माहीत होते; पण माझ्या मित्रांपैकी कोणी तरी या योजनेत पैसे गुंतविण्यात रस घेईल याबद्दल माझी खात्री होती. मी श्री. सु. कु. जैन यांना सांगितले, पुढे जायला हरकत नाही. संस्थेचे आयव्ययपत्रक (balance-sheet) आणि जमाखर्चाचा हिशोब (accounts) तपासून पहा आणि किमती-विषयी बोलणी सुरू करा.

त्याच दिवशी रात्री आम्हाला एका उद्योगपतीकडून भोजनाचे निमंत्रण आले. त्यांची परवानगी नसल्यामुळे मी येथे त्यांचे नाव सांगू शकत नाही. मी 'सूर्य'चा विषय काढला; पण मला आश्चर्य वाटले त्यांनी त्यात रस दाखविला नाही. ते म्हणाले की, त्यांना ते आधीच माहीत आहे. आणि त्यांनी अशीही खात्री दिली की, 'सूर्य' कोणालाही विकत घ्यावयाचे नाही. या गोष्टीत जरासुद्धा न पडण्याचा सल्ला त्यांनी मला दिला. 'कोणी भेट म्हणून ते देऊ केले तरी शहाणा मनुष्य ते स्वीकारणार नाही !'

'पण का ?' मी विचारले.

'पंतप्रधान आणि राजीव यांना त्या नियतकालिकाचा मूल्यांकन हवा आहे !' त्यांनी मला थंडपणे सांगितले.

'पण मला तर वाटत होते की, ते त्यांचे नियतकालिक आहे.' मी म्हटले.

'नाही. ते त्यांचे कधीच नव्हते. ती मनेकाची योजना (project) होती. आता तर मनेकासुद्धा बाहेर आहे. श्रीमती आनंद यांना ते चालवताना खूप तोटा सोसावा लागतो. त्यांना जाहिरातीचे उत्पन्न मिळत नाही.' ते म्हणाले.

'तुम्हाला हे कसे कळले ?' मी विचारले.

'आम्ही स्वतः आमच्या जाहिराती थांबविल्या. कारण 'सूर्य'ला

कोणी जाहिरात द्यावी अशी पंतप्रधानांच्या घराची इच्छा नाही असे आम्हाला दाखवून देण्यात आले.' त्यांनी वस्तुस्थिती दाखविली.

'मला वाटले मनेका अजूनही पंतप्रधानांच्या घराचा एक भाग आहे' मी म्हणालो.

'होय. अजून ती तेथेच रहाते; परंतु मनेकाने प्रयत्न केले तरीही 'सूर्य'ला जाहिराती मिळालेल्या नाहीत. जो कोणी सूर्य विकत घेईल तो कठिण परिस्थितीत सापडेल ! 'सूर्य' खरेदी करून चालविण्यापेक्षा ते खरेदी करून बंद करणे अधिक नफाकारक होईल !' ते पुढे म्हणाले, 'सूर्य' बंद झाले आहे असे सांगितले गेले तर श्रीमती गांधी आणि राजीव गांधी यांना खचितच आनंद होईल. खरे म्हणजे या हेतूनेच श्री. के. के. बिर्ला यांनी १५ लाख रुपयांत नियतकालिक विकत घेण्याची तयारी दर्शविली होती; पण श्रीमती आनंदच्या विश्वात पंधरा लाख रुपये जाऊ देणे राजीवला नको होते. ते त्या नियतकालिकाच्या मूल्याची वाट पहात आहेत आणि सगळ्यांना माहीत आहे की तो लवकरच येणार आहे !'

या संभाषणानंतर साधारण पंधरवड्याने चार्टर्ड अकाउन्टन्ट श्री. सु. कु. जैन संस्थेच्या पुस्तकांचा अभ्यास करून, आपले मत बनवून माझ्याकडे आले. 'सर्व गोष्टीत गोंधळ आहे. संस्था हळूहळू पैसे गमावते आहे. नवीन जाहिराती येत नाहीत आणि जुने करार सप्त येत आहेत. जुन्या करारांची थकबाकीही सहजपणे वसूल होऊ शकणार नाही. मुद्रक, कागद-पुरवठा करणारे याची देणी बाकी आहेत. खप कमी होतो आहे.'

मला स्पष्टीकरण मिळाले. 'कंपनीकडे जे पैसे येणे आहेत ते मिळविण्यात अडचण का यावी ?'

'मी तुम्हाला एक निश्चित असे उदाहरण सांगतो. 'सुबोध म्हणाले, 'कॅम्पा कोलाचे श्री. चरणजित सिंग (M. P.) कंपनीचे १ लाख २८ हजार रुपये देणे लागतात ते पैसे देत नाहीत आणि देणारही नाहीत. असे करण्यात त्याचा दुहेरी फायदा आहे. त्याचे पैसे वाचणार आहेत. शिवाय अधिक महत्त्वाचे म्हणजे राजीव गांधीना खूप करणे आणि उपकृत करणे त्यातून साधले जाणार आहे.

'हं ! तुम्हालासुद्धा असा सशय आहे तर !' मी उद्गार काढले.

'प्रत्येकाला ते माहीत आहे. हिशोबाची पुस्तके पहाण्यासाठी जी माझी होतकरू तरुण मुले थोड्या वेळासाठीच तेथे गेली होती त्याच्याही ही गोष्ट लक्षात आली. ते आता उघड गुपित झाले आहे.'

'ते ठीक आहे; पण खप का कमी होतो आहे ?' मी विचारले.

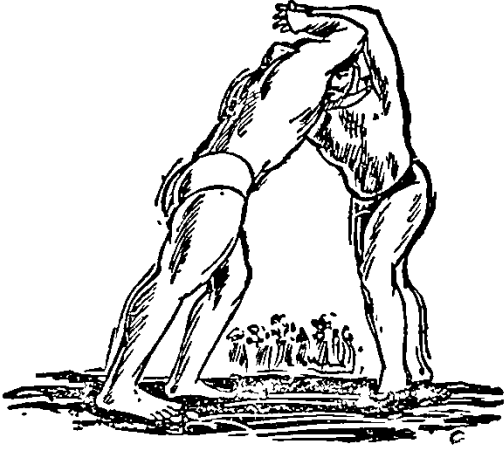
'प्रत्येक प्रतीमागे तोटा आहे. जेवढ्या कमी प्रती छापल्या जातील तेवढा कमी तोटा होईल. या आर्थिक ताणाशिवाय आपणही म्हणजे 'सूर्य' चागला संपादकवर्ग नोकरीस ठेवू शकत नाही किंवा चागले लेखनही खरेदी करू शकत नाही. खप कमी होण्याचे हे दुसरे कारण असू शकेल.'

'मग तुमचा सल्ला काय ?' मी विचारले.

'मी काही या व्यवहाराची शिफारस करीत नाही. श्रीमती आनंद ते चालवू शकत नाहीत. त्यांचे दुखणे विकत घेण्यात आपण कशाला पैसे गुंतवायचे ?'

त्याच वेळी मला दीनदयाळ रिसर्च इन्स्टिट्यूटचा tribal eye

पृष्ठ २१ वर

कुस्तीगीर परिषद की

कुस्ती प्रतिष्ठान ?

महाराष्ट्रीय मल्लांना नवे आव्हान !

प्रल्हाद सावंत

भारताच्या प्राचीन संस्कृतीचा विषय निघाला

म्हणजे इथल्या प्रत्येक देशाभिमानीचा ऊर भरून येतं देशाच्या सांस्कृतिक वैभवाच्या अनेक कथा-दंतकथांना उजळा मिळतो. त्यांचं चवीनं वर्णन केलं आणि ऐकलं जातं; पण त्याचबरोबर हे वैभव आता अवशेषापुरतं मुद्धा शिल्लक राहिलं नसल्याचं जाणवू लागतं त्याबद्दल हळूहळूही व्यक्त होते; पण तिथेच ही सर्व प्रक्रिया थांबते.

कुस्ती किंवा मल्लविद्या हा या देशाच्या पारंपारिक सांस्कृतिक वैभवाचा एक महत्त्वाचा घटक होता. इथल्या मल्लविद्येच्या रोमांचकारी कथा अगदी महाभारतातील भीम-बकामुराच्या काळापर्यंत जाऊन भिडतात; पण या कलात्मक विद्येची आज महाराष्ट्रात काय अवस्था आहे ? महाराष्ट्रातली कुस्ती म्हटली की, कोल्हापूर शहराचं नाव कुस्ती-रसिकांच्या मनात नकळतच येतं. राजर्षी शाहूमहाराजांच्या काळात तर कोल्हापूर हे कुस्तीचं तीर्थक्षेत्रच बनलं होतं प्रतिस्पर्ध्याला इथल्या लाल मातीमध्ये लोळवून अस्मान दाखवल्याशिवाय कुस्ती जिंकल्याचं खरं समाधान मल्लांना लाभत नसे. राजर्षी शाहूमहाराजांनी या कलेच्या विकासासाठी मोठी मेहनत घेतली. हल्ली शासन जसं शास्त्रज्ञांना पोसतं तसं राजर्षींनी मल्लांना पोसलं. त्यांच्या गुणांचं चीज केलं; पण आज हे सारं इतिहासजमा झालं आहे. एके काळी केवळ भारतातच नव्हे, तर आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांमध्ये प्रतिस्पर्ध्याला धूळ चारणाऱ्या या महाराष्ट्रातील मल्लांचो यादी आता कुठे तरी खुटली आहे. विशेषतः गेल्या चार-पाच

वर्षांत कुस्तीक्षेत्रामध्ये झपाट्याने आघाडीवर आलेल्या दिल्लीच्या सत्यालने महाराष्ट्रात येऊन इथल्या रथी-महारथींना खडे चारले तेव्हा कुस्ती-शीकीनांची झोपच उडाली. कुठे तरी काही तरी चुकतं आहे, याची जाणीव प्रकर्षानं होऊ लागली; पण नेमका घागा हाती येत नव्हता. या अस्वस्थतेतूनच गेल्या दोन जूनला मास्ती आडकर, चांगदेव थोरात, श्रीपती खंचनाळे, गणपत आदळकर, गणपत खेडकर, बाळासाहेब लाडगे, गुलाब गोरे इत्यादी इथल्या कुस्तीक्षेत्रातील वजनदार माणसं पुण्यात एका बैठकीच्या निमित्ताने एकत्र आली व या बैठकीतूनच 'कुस्ती प्रतिष्ठान' या नव्या संस्थेचा जन्म झाला !

साहजिकच महाराष्ट्रातील कुस्तीच्या विकासासाठी महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषद संस्था गेली पंचवीस वर्षं ताम करत असताना या आणखी एका नव्या संस्थेची त्याच कार्यासाठी स्थापना का करावी लागली, याचं कुतूहल सामान्य कुस्ती-रसिकांच्या मनात निर्माण झालं आहे. अनेकाना अशा स्वरूपाच्या संस्थेची गरज गेली काही वर्षं जाणवत होतीच. तिला आता मूर्त रूप आल्यानं सांगली, सातारा, कोल्हापूर भागात 'प्रतिष्ठाना' चं मनापासून स्वागत होत आहे.

महाराष्ट्राच्या कुस्ती क्षेत्राच्या दृष्टीने ही घटना फार दूरगामी परिणाम करणारी आहे. संस्था स्थापन करताना मनात बाळगलेल्या उद्देशांच्या दिशेनं पुढील चार-पाच वर्षांत काही ठोस पावलं 'प्रतिष्ठान'चे कार्यकर्ते टाकू शकले तरी खूप काही कमावता

येईल. किंबहुना 'प्रतिष्ठान' मूळ धरू शकलं नाही तर इथल्या कुस्तीचा डोलारा कोसळल्याशिवाय राहणार नाही, याची सर्वांनाच खात्री आहे. त्यामुळं आता सारी भिस्त 'प्रतिष्ठान'वरच आहे.

खरं म्हणजे, एकूणच क्रीडा हा विषय 'माणूस'च्या नेहमीच्या चाकोरीतला नाही; पण ज्या ज्या वेळी या क्षेत्रात काही महत्त्वाच्या, इथल्या उपक्रमाना नवी दिशा, नवं वळण देणाऱ्या घटना घडतात त्या प्रत्येक वेळी 'माणूस'नं त्यांची गंभीरपणे दखल घेतली आहे. असाच आणखी एक प्रयत्न आम्ही या ठिकाणी करत आहोत. प्रतिष्ठानची भूमिका,

उद्दिष्टं आणि आगामी योजना यांची स्वच्छ कल्पना गणपत आंदळकर, श्रीपती खंचनाळे, बाळासाहेब लांडगे, मास्ती माने, चांगदेव थोरात व बाळ गायकवाड या 'प्रतिष्ठान'च्या शिल्पकारांच्या श्री. प्रल्हाद सावंत यांनी घेतलेल्या प्रत्यक्ष मुलाखतीमधून येऊ शकेल. तसंच महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषद या संस्था अस्तित्वात असलेल्या संस्थेचे अध्यक्ष मामासाहेब मोहोळ यांची कुस्तीक्षेत्रातील या नव्या घटनेबद्दलची प्रतिक्रियाही वाचनीय आहे. महाराष्ट्राच्या कुस्ती-शौकीनांना ते निश्चितच उद्बोधक वाटेल !

□

मल्ल पुन्हा दत्तक घ्यायला हवेत !

—चांगदेव थोरात

'फोम रबरची सेंट घेणार यात मी काही विशेष केलं आहे, असं मला वाटत नाही,' कुस्ती प्रतिष्ठानचे अध्यक्ष चांगदेव थोरात म्हणत होते—'केव्हा तरी हे करायलाच हवं होतं; परंतु महाराष्ट्रात कुस्तीकडे फार दुर्लक्ष झालं. हा खेळ मूळचा भारतीय आणि भारतीय मल्लांनी जागतिक पराक्रम केल्याचे अनेक दाखले आहेत; परंतु गेल्या काही वर्षांत कुस्तीची एवढी पीछेहाट झाली की, एक खाशाबा जाधव यांनी ऑलिंपिकमध्ये मिळवलेलं ब्राँझपदक सोडलं तर एकही मल्ल तितकीदेखील कामगिरी करू शकलेला नाही, याची खंत सतत मनात आहे. आपल्याकडे जास्त करून आखाडा-पद्धतीची कुस्ती, त्यामुळे मॅटिंगचा सरावच नाही; पण आपला मल्ल मॅटिंगवर खेळूच शकणार नाही, असं म्हणणंही पूर्णपणे चूक आहे त्या दृष्टीने शिक्षणच दिलं जात नाही. तेव्हा त्यांना दोष कसा द्यायचा ?

'शिवाय आपल्याकडे श्रीपती खंचनाळे, मास्ती माने, गणपत आंदळकर अशी हिंदूकेसरीपदं मिळविलेली मातब्बर मंडळी महाराष्ट्रातच आहेत, त्याचा आपण काय उपयोग करून घेतला ? बाळासाहेब लांडगे, भालबा भागवत अशी मॅटिंग तंत्रात निष्णात मंडळीही महाराष्ट्रातच आहेत आणि तरीदेखील महाराष्ट्रातून चांगला मल्ल आज तयार होत नाही. तेव्हा कुठे तरी फार मोठी चूक होत आहे, असं माझ्या लक्षात आलं. त्यामुळं सर्व मंडळींना एकत्र आणून विचार-विनिमय केला आणि त्यामधूनच 'कुस्ती प्रतिष्ठान'चा जन्म झाला !

'मल्ल तयार करणं, विशेषतः नवं मॅटिंगचं तंत्र अवगत करणं 'प्रतिष्ठान'चा मुख्य उद्देश राहिलच; परंतु मल्लासाठी काही तरी निर्वाहनिधी असावा, हीदेखील फार महत्त्वाची बाब आहे. जगज्जेत्या गामासारखे मल्ल इथे आज हलाखीत जीवनयात्रा संपवीत आहेत. लक्ष्मण बडार, श्यामराव साबळे, संभाजी वरुडे यांच्यासारख्या गुणी मल्लांची काय परिस्थिती आहे ? याबाबतही पुष्कळ काही करावयाला हवे आहे. निधी जमवायला पाहिजे. श्रीपती, गणपत आदळ-

कर, मास्ती माने यांच्यासारख्या कुस्तीगीरांच्या अनुभवाचा फायदा होतकरू मल्लांना निश्चितच मिळू शकेल. त्या दृष्टीने प्रयत्न व्हायला पाहिजे. कुस्ती हा केवळ शारीरिक खेळ नाही. त्यात डाव-पेच आणि बुद्धिमत्ता यांचा फार मोठा वाटा आहे, ही गोष्ट मला अनुभवाने माहीत आहे. कुस्तीगीर म्हणजे मल्ल, अडाणी, रानगट माणूस ही कल्पना मुळातच निपटून काढायला हवी. त्यासाठी होतकरू मल्लाची बौद्धिक वाढही कशी होईल, याकडेही लक्ष दिले पाहिजे. त्याला पूर्ण सुसंस्कृत करून त्याचं वागणं क्रिकेट, टेनिस वगैरे खेळाडूंच्या दर्जाचं असायला हवं, अशी आमच्या 'प्रतिष्ठान'ची अनेक स्वप्न आहेत.

'प्रतिष्ठान'चे प्रशिक्षणकेंद्र बहुधा कोल्हापूर किंवा पुणे या ठिकाणीच ठेवण्यात येईल. तिथे तज्ज्ञ प्रशिक्षक, परदेशी मल्ल कोणते तंत्र वापरतात याविषयीच्या फिल्म्स दाखवण्याची व्यवस्था, शक्यतो मराठीतून खास पुस्तके छापून आधुनिक तंत्राची मुलभ माहिती, त्याचप्रमाणे ऑलिंपिकचे अद्ययावत नियम मराठी मल्लाला मराठीतून समजावेत, हा पण आमच्या कार्यक्रमांचा प्रमुख भाग राहील. काही कारखान्यांकडे होतकरू मल्ल सोपवून 'दत्तक मल्ल' योजना राबविण्याची ही कल्पना आहे

'थोडक्यात, कुस्तीची सर्वांगीण प्रगती आणि मराठी मल्लाना कुस्तीक्षेत्रात पुन्हा आघाडीवर आणणं यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करण्याचा प्रतिष्ठानाचा संकल्प आहे.'

□

—त्या मातीचं इमान तुम्ही विसरलात !

— बाळ गायकवाड

चिंटणीस, कोल्हापूर राष्ट्रीय तालीम सभ व युवराज पाटीलचे वस्ताद

मुतपालला पराभूत करणाऱ्या कोल्हापूरच्या युवराज पाटीलचे वस्ताद बाळ गायकवाड हे कुस्तीतील फार मोठं नाव ! स्वतःच्या पोटांला चिमटा घेऊन तरुण मल्लांना कुस्ती शिकविणं हा त्याचा अत्यंत आवडीचा छंद. अविवाहित राहून कुस्तीचं व्रत घेतलेला हा एक

आधुनिक तपस्वीच मानाबा लागल ! महाराष्ट्रातील कुस्तीविषयी बोलताना बाळ गायकवाड उसळून म्हणाले, 'कुठल्या संघटनेनं आजवर काय केलं ? उगाच जागतिक कीर्तीच्या गप्पा कशाला मारायच्या ? राजकारणी लोकांप्रमाणे मतं गोळा करायची, स्वतःला अध्यक्षपदाची खूर्ची मिळवायची, म्हणजे तुमचं कुस्तीमधील उद्दिष्ट संपलं. तुम्ही कुठल्या मल्लासाठी कधी काही केलं आहे का ? कोरडा उपदेश करून मल्लांची पोटं भरतात का ? त्यांच्या खुराकासाठी लागणारा अफाट खर्च, त्यांच्या रहाण्याची व शिक्षणाची सोय, त्यांच्या कुटुंबाचा चरितार्थ यांच्यासाठी कुठल्या संघटनेनं काय केलं ? पुढारी आमचेच; परंतु आम्हाला त्यांचा काहीएक उपयोग नाही.....फक्त वर्तमानपत्रात मुलाखती देतात—' भारतीय कुस्तीची पीछेहाट होत चालली आहे. महाराष्ट्रातील मल्लविद्येची अधोगती झाली आहे..... यासाठी काही तरी केलं पाहिजे.' हे 'काही तरी' म्हणजे नेमकं काय आणि ते कोणी करायचं ? तुम्ही जागतिक कुस्ती परिषदांमध्ये जाऊन आलात, देशोदेशी हिंडलात. तुमच्यापुरती कुस्ती तिथंच संपली. मल्लानी काय करायचं ? या सर्व गोष्टींचा मला अत्यंत राग येतो. असली माणसं आमच्या संघटनेत घुसलीत आणि महाराष्ट्रातील कुस्तीची वाताह्रात झाली. स्वतःच्या पोटासाठी युवराजसारखे मल्ल इनामी कुस्त्यांकडे वळले. बिचारे काय करतील ? त्यांना कोणी पाच रुपये देखील आणून देत नाही. त्यांनी इनामी कुस्त्यांचे फड लाबले, तर तुम्ही मुलाखती देता की, त्यांनी राष्ट्रीय कुस्तीस्पर्धेत भाग घ्यावा. आपली कुस्ती 'विकू' नये आणि महाराष्ट्राला व देशाला पदकांचा बहुमान प्राप्त करून द्यावा.....पण समजा, असं केलं तर महाराष्ट्र काय करील ? उद्या ती पदकं पंधरा रुपयांलासुद्धा कोणी विकत घेणार नाही आणि त्या पैशातून एक वेळचा पेलवानाचा वेलील खुराक भागत नाही. कशाला हे मल्ल तुमच्या कुस्त्या खेळतील ?

'कोल्हापूर-केसरी विष्णू फडतरे आज इरिगेशन डिपार्टमेंटमध्ये पहाटेकरी म्हणून काम पहातो. लक्ष्मण वडार खाणीत खडी फोडतोय. एवढ्या प्रसिद्ध मल्लाची ही दयनीय अवस्था कुस्तीगीर परिषदेला दिसलीच नाही, की त्यांच्या कुस्तीप्रेमी पदाधिकाऱ्यांपर्यंत ही गोष्ट पोहचलीच नाही ?

'आंतरराष्ट्रीय कुस्तीक्षेत्राची महती गाणारे हे पदाधिकारी, आम्हीच या मल्लाना या देशात आणलं आणि सुविख्यात केलं, असा दावा करतात. अमं जर खरंच असेल तर राजर्षी शाहूमहाराजांनी बल्जियमच्या राजधानीत होणाऱ्या कुस्तीस्पर्धेसाठी दिनकरराव शिंदे यांना पाठवलं होतं. त्यांना यामधील काहीच दृष्टी नव्हती का ? केवढा खोटेपणाचा दावा आहे हा ! ज्या शाहराजर्षींच्या पुण्याईमुळं आणि कोल्हापूरच्या मातीमुळं तुम्हाला पेहलवानी क्षेत्र दिसलं, त्या मातीचं इमान तुम्ही आज विसरला आहात !

'परबाचीच एक गोष्ट सांगतो, रामचंद्र सारंगची अमेरिकेतील स्पर्धेसाठी निवड झाली होती. त्यासाठी प्रवासखर्च म्हणून त्याला फक्त तीन हजार रुपयांची जरूर होती. तो छोटा पोरगा धावत महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषदेकडे आला; पण ज्यांना पैशाची काहीही दशात नाही अशा पदाधिकाऱ्यांनी मात्र कोल्हापूरकडे बोट दाखवलं ! आम्ही त्याची व्यवस्था केली. कोल्हापूरकर श्रीमंत नसतील; पण दानशूर मात्र नवकीच आहेत ! आमचं कुस्तीवर प्रेम आहे. आम्ही

कुस्तीकरता वाटेल तो त्याग करू ! राजर्षी गेले आणि त्यांच्याबरोबर त्यांनी कौतुकानं वाढवलेले मल्लही गेले ! आता ही जागा कोण भरून काढणार ?'

कुस्तीला पुन्हा चांगले दिवस येतील !

—मास्ती माने

'कुस्ती प्रतिष्ठानची कल्पना मला अतिशय आवडली म्हणून मी स्वतः होऊनच त्यामध्ये आलो,' महाराष्ट्राचे प्रख्यात मल्ल हिंदकेसरी मास्ती माने सांगत होते, 'मी आयुष्यभर कुस्ती खेळलो. मोठमोठी मैदाने गाजविली; परंतु बोलतानादेखील अतिशय खेद होतो की, भारतातील मल्लांची अवस्था वाईट आहे. त्यांना कोणीही वाली नाही ! जोपर्यंत ते खेळत असतात, फड जिंकतात, तोपर्यंत त्यांची अवस्था थोडी-फार बरी असते; पण एकदा वय वाढून खेळ सुटला की, मात्र अन्नान्नदशा होते, याची कुठल्याही संघटनेकडून दखल घेतली जात नाही. मग चांगले खेळाडू या खेळाकडे कसे वळणार ? आणि त्यांनी कसून मेहनत करावी, असं त्यांच्याकडे तरी काय आहे ?

मुद्दाम विचारल्यावरून मास्ती माने म्हणाले, 'नाशिकच्या कुस्तीगीर अधिवेशनात हा विषय काही मल्लांनी निश्चितच मांडला होता. उगाचच नावाला जुन्या मल्लाची एक समिती नेमण्यात आली. त्यामध्ये माझंही नाव गोवण्यात आलं; पण त्यापलीकडे तिथे काहीही घडलं नाही. इतर मल्लांनी काय करावं, याची काहीच रूपरेषा देण्यात आली नाही. त्यामुळं नुसताच टिळा लावून हातात नारळ देण्याचा प्रकार घडला. अशाच कुठं कुस्तीगीरांची परिस्थिती सुधारेते का ?

'मी स्वतः आपल्या परीनं सांगलीत उपक्रम सुरू केला. माझ्या कारखान्यानं मला अमाप सहकार्य दिलं. आम्ही पाच-सहा होतकरू मल्ल कारखान्यात नोकरीवर घेतले आहेत. त्यांनी कारखान्यात थोडं काम करावं; परंतु मुख्यतः कुस्तीचीच मेहनत जास्त केली पाहिजे आणि त्यामध्ये नाव कमावलं पाहिजे, अशी आमची अपेक्षा आहे. त्यांच्या निवासासाठी गुरुकुल पद्धतीची जागा बांधण्याची आमची योजना आहे. मी आणि माझे सहकारी जातीनं त्यांच्या खाण्या-पिण्याची काळजी घेतोय. त्यांचा व्यायाम आणि दिनचर्या यावर सदैव लक्ष ठेवतो आहोत.

'मी स्वतः आखाडा पद्धतीने खेळणारा; परंतु जागतिक कीर्ती मिळवायची असेल तर मॅटिंगचं तंत्र आत्मसात केलंच पाहिजे, याची मला पूर्ण जाणीव आहे. म्हणून या मुलांसाठी खास मॅटिंग बनविण्याचीदेखील योजना आहे. थोडक्यात जी उद्दिष्टे आज 'कुस्ती प्रतिष्ठान'ने आपल्यासमोर ठेवली आहेत, त्याच दिशेन मी वाटचाल केली होती. हा माझा व्यक्तिगत प्रयत्न होता; परंतु आता चांगदेव थोरात, श्रीपती, गणपत असे जबरदस्त सहकारी याच दिशेन विचार करतात म्हटल्यावर हुरूप आला आहे आणि मी पूर्णपणे सहकार्य कर-

ण्याचं कबूल केलं आहे. असा प्रयत्न यापूर्वीच व्हायला हवा होता. बाळाबाहेब लांडगे, भालबा भागवत असे कुस्तीतील आधुनिक तंत्राची माहिती असणारे उच्चशिक्षित तरुण आमच्यामध्ये आहेत. तेव्हा ती पण बाजू चांगल्या तऱ्हेनं सांभाळली जाईल, याची मला खात्री आहे. त्यामुळं असाच प्रयत्न चालू ठेवला तर महाराष्ट्रातील कुस्तीला चांगले दिवस येतील, अशी अपेक्षा बाळगायला काहीच हरकत नाही.'

मामासाहेब मोहोळ

अध्यक्ष,

महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषद

यांनी कधी मातीबाहेर डोकं काढलंय ?

‘महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषद गेली पंचवीस वर्षं मी हाडाची काडं करून जपली. तिला तळहातावरील फोडाप्रमाणे सांभाळलं. आता ही चार टाळकी एकत्र आली आहेत. ही काय कुस्तीचा विकास घडवणार ?’

‘कुस्ती प्रतिष्ठान’ विषयी मामासाहेबांची भूमिका अशी अतिशय कडवट होती. आजपर्यंत एकखांबी तंबूप्रमाणे असलेल्या संस्थेला हिंदकेसरी व महाराष्ट्रकेसरींनी प्रथमच एकत्रित येऊन धक्का दिला होता. मामांनी अखिल भारतीय पातळीवरील कुस्तीसंस्थेमध्ये असली अनेक वादळे परतवली होती. त्यामधून ते सहीसलामत बाहेर पडले; पण आता वय तितकीशी साथ देत नाही. राजकीय सत्ता कमी कमी होत चालली आहे. या पार्श्वभूमीवर मामांना विरोध सहन होणे शक्यच नव्हते. चिडलेले मामा रागाच्या भरात बरंच काही बोलून गेले. नंतर काही गोष्टी बोलायला नको होत्या असं वाटलं तेव्हा त्यांनी त्या मुलाखतीमधून वगळायला सांगितल्या.

मामा बोलत होते. माझी भूमिका बरीचशी श्रोत्याचीच होती. गेल्या पंचवीस वर्षांतील महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषदेचा इतिहास सांगताना जुन्या आठवणींमध्ये मामा रंगून जात होते.

मामा सांगू लागले, ‘अरे प्रल्हाद, ही चार टाळकी एकत्र झाली म्हणजे काय कुस्तीचा विकास होतो काय ? कुस्तीचा विकास ही काय केवळ तोंडाची गोष्ट आहे ? ही मंडळी चार दिवस नाचतील, पैसे गोळा करतील; पण पुन्हा यांना पैसा तरी कोण देणार ?’

‘अरे, हे हिंदकेसरी झाले, महाराष्ट्रकेसरी झाले, आता मॅटसूच्या गप्पा मारतात; पण त्यांना आंतरराष्ट्रीय क्षेत्र कुणी दाखवलं हे विचारा ! महाराष्ट्रातल्या काही मंडळींनी त्या वेळी यांच्याविरुद्ध कोर्टापर्यंत मजल मारली होती. त्यांना धंदेवाईक खेळाडू ठरवून आंतरराष्ट्रीय कुस्तीस्पर्धेत भारतातर्फे भाग घेऊ देऊ नये, म्हणून केवढे प्रयत्न केले ! पण मी त्यांना पुरून उरलो. या हिंदकेसरींना आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत मी नेलं आणि आता हे मलाच आंतरराष्ट्रीय क्षेत्राबद्दल सांगू लागले आहेत.’ मामांच्या डोळ्यांत राग उघडपणे दिसत होता. ते पुढे म्हणाले, ‘अरे, यांना काम करायला अडवलं कुणी ? ... नाशिकला सहा वर्षांपूर्वी मारुती माने यांच्या अध्यक्षते-खाली जुन्या पेहलवानांची एक विंग तयार केली होती. त्यांच्याच हातात सगळा कारभार होता. पुढे काय झालं ? विचारा त्यांनाच !’ मामांनी माझ्यावरच प्रश्नांचा भडिमार चालू केला होता.

त्यांची गाडी थांबविण्यासाठी मी विचारलं, ‘मामा, तुमच्या महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषदेत त्यांना का घेत नाही ?’

त्यावर खळखळून हसून मामा म्हणाले, ‘अरे, मी कोण त्यांना घेणार ? महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषदेची घटना लोकशाही पद्धतीची आहे. प्रथम तालीम, नंतर तालमीचे प्रतिनिधी तालुका संघटनेवर, तालुका संघटनेचे प्रतिनिधी जिल्हा संघटनांवर व जिल्हा संघटनांचे प्रतिनिधी महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषदेवर येतात. अर्थात यांना त्यांच्या गावामध्ये अगर तालुक्यात स्थान नसेल तर हे परिषदेपर्यंत येणार कसे ? तरी पण ही पोरं मला भेटली असती, काम करायचं म्हणाली असती तर मी त्यांना परिषदेवर आणलं असतं.’ लोकशाहीची भाषा बोलणाऱ्या मामांनी या ‘पोरांना’ परिषदेवर कसं आणलं असतं हे मात्र सांगितलं नाही.

उलट ते म्हणाले, ‘अरे, ही पोरं पुण्यात आली. त्यांनी बैठक घेतली; पण माझ्याकडे फिरकलीसुद्धा नाहीत ! कुस्ती वाढवायची म्हणजे सामुदायिक प्रयत्न हवेत. यांना आंतरराष्ट्रीय दृष्टीच नाही. त्यांनी कधी मातीच्या बाहेर आपलं डोकं काढलंय का ? आजपर्यंत त्यांनी काय केलं, सांग मला ! आयुष्यात मीच एक फार मोठी चूक केली. कुठल्याही गोष्टीचा गवगवा करणं मला जमलं नाही; पण ही चूक आता लक्षात आली. इथे कुणाची काही करायची तयारी नाही, मला केवळ कुस्तीचा शौक आहे, म्हणून दरवर्षी या परिषदेवर दहा-बारा हजार रुपये गेली पंचवीस वर्षं मी खर्चत आलो. परवाच बघ, अखिल भारतीय कुस्ती फेडरेशनची बैठक झाली. त्याचा बारा हजार रुपये खर्च आला; हे सारं मी आवडीने करतो. त्याबद्दल मला कुणाला दोष द्यायचा नाही; पण आता आयुष्याच्या अखेरीस एकच इच्छा आहे-महाराष्ट्रात एक ‘ऑलिंपिक गेम्स स्कूल’ असावं ! त्या दृष्टीनं मी मागेच प्रयत्न सुरू केले. चार मुख्यमंत्री बदलले; पण कोणी मनावरच घेतलं नाही. तेव्हा मी ज्या पुणे जिल्ह्या शिक्षणमंडळाचा अध्यक्ष आहे, त्या संस्थेमार्फत आकुर्डिला हे स्कूल काढण्याचं ठरवलं आहे. पिंपरी-चिंचवड प्राधिकरणाकडे त्या.

साठी चार एकर जागा मागितली आहे. सरकारच्या क्रीडाखात्याच्या संचालकांनी योजना पाहून चर्चाही केली आहे. महाराष्ट्राचे नगर-विकासमंत्री डॉ. बळीराम हिरे जातीने त्यामध्ये लक्ष घालत आहेत. मी माझ्या 'मामासाहेब मोहोळ प्रतिष्ठान' तर्फे पाच लाख रुपयांची देणगीही या योजनेला देणार आहे. या तीस लाख रुपयांच्या योजनेत खेळाडूंची भोजन, निवास व शिक्षण या तिन्ही बाबींची सोय असेल.'

मामांची तंद्री तोडण्यासाठी मी म्हणालो, 'मामा, अशी किती मुलं या शाळेत रहाणार व त्याची निवड कशी करणार?' त्यावर मामा पुन्हा त्या विश्वात गेले. म्हणाले, 'दहा-बारा वर्षांची शंभर पोरं या शाळेत रहातील. त्यांची वर्षातून एकदा राज्यपातळीवर स्पर्धा होईल. त्या स्पर्धेत जिंकलं तरच या शाळेत रहाता येईल, नाही तर फक्त शिक्षणाची सोय राहील. इतर सबलती रद्द होतील, म्हणजे मग ही पोरं मेहनत करतील. अशा रीतीने तयार झालेले हे खेळाडू भारताला पाच नाही, तरी दहा वर्षांनी, आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांमध्ये, फक्त कुस्तीतच नव्हे तर अॅथलेटिक्स, जलतरण, जिम्नॅटिक्स यामध्येही पदकं आणून देतील. अशी दृष्टी असावी लागते. केवळ प्रवचनं करून, वर्तमानपत्रात प्रसिद्धी मिळवून, जाहीर भाषण-बाजी करून कामं उभी राहात नाहीत.

'महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषदेचा 'इवलेसे रोप लाविले द्वारी, तयाचा बेलू गेला गगनावरी' असा विकास आता झाला आहे. त्याबद्दल कुणी काहीही म्हणावं, मी सगळ्यांना 'पुढं या !' एवढंच म्हणतो. एका पायावर जे काम करायला तयार आहेत त्यांच्या हातात मी हे सारे द्यायला तयार आहे; पण कोणी काम करायला पुढं येतच नाही, त्याला मी तरी काय करू ...?'

मामा शांतपणे एकचित्ताने आपल्या मिळालेल्या छत्रपती पारितोषिकाकडे पहात बसले होते. त्यांची ही तंद्री मोडून देता मी त्यांचा निरोप घेतला.

□

आमचं कार्यच त्यांची तोंडं बंद करेल !

—श्रीपती खंचनाळे

'कुस्तीला महाराष्ट्रात एके काळी प्रतिष्ठा होती, ती सध्या नाहीशी झाली आहे. ती गेलेली प्रतिष्ठा पुन्हा मिळवून देण्यासाठीच आम्ही जाणकार पहेलवानमंडळी पोटतिडकीने एकत्र आलो. त्यामधून 'कुस्ती प्रतिष्ठान'चा जन्म झाला. हे प्रतिष्ठान कोणाच्याही विरोधात नाही ही आमची स्पष्ट भूमिका आहे. मग कोणी काही समजो !' महाराष्ट्राचे पहिले हिंदकेसरी आणि 'कुस्ती प्रतिष्ठान'चे कार्याध्यक्ष श्रीपती खंचनाळे बोलत होते.

हिंदकेसरी, महाराष्ट्र केसरीसारखे नामवंत मल्ल एकत्रित करण्याची मूळची कल्पना, श्रीपती खंचनाळे आणि चांगदेव थोरात यांची. त्यामुळे खंचनाळे यांची मुद्दाम त्यांच्या कोल्हापूरच्या रुईकर कॉलनीमधील निवासस्थानी गाठ घेतली. 'प्रतिष्ठान' हा शब्द हल्ली बदनाम झाला असताना या मल्लांनी तेच नाव का

ध्यावं, ही माझ्या मनात उत्सुकता होती. त्याचप्रमाणे कुस्तीगीर परिषदेचे अध्यक्ष मामासाहेब मोहोळ यांनी निर्माण केलेल्या प्रश्नांची उत्तरंही मिळाल्यास पाहिजे होती. त्यामुळं या मुद्द्यांना धरूनच चर्चला सुखात झाली. मैदानात ज्या मोकळेपणाने खंचनाळे लढत होता त्याच धर्तीवर तो माझ्या प्रश्नांना उत्तरे देऊ लागला. त्या वेळी हा सातवी शिकलेला मल्ल जणू एखादा साहित्यिकच वाटत होता !

श्रीपती सांगू लागला, 'अहो, आम्ही एकत्र आलो तर कुणाच्या पोटात दुखायच कारणच काय ? आम्ही चार टाळकी एकत्र आलो असू; पण याच चार टाळक्यांनी महाराष्ट्राच्या कुस्तीत महत्त्वाची कामगिरी बजावली आहे हे निदान महाराष्ट्रातील जनता विसरणार नाही ! हिंदकेसरी मास्ती माने, गणपत आंदळकर, डबल महाराष्ट्र-केसरी गणपत खेडकर, दिनकर दह्यारी, हिरामण बनकर, स्वतः महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषदेचे चिटणीस बाळासाहेब लांडगे ही नावं कुस्तीमधील नाहीत, तर कशामधील आहेत ते सांगा !' थोड्या रागानेच श्रीपतीने प्रश्न केला.

तो म्हणाला, 'लाल मातीतून निर्माण झालेले मल्ल मुळातच निःस्वार्थी असतात. सुदैवाने त्यांच्या घरची परिस्थिती चांगली आहे. एका ध्येयाने ते एकत्र आले आहेत. महाराष्ट्रातील जनतेला आम्ही कुस्तीसाठी काय केलं ते माहीत आहे. आजही 'कुस्ती प्रतिष्ठान' या नावाखाली एकत्र आलो आहोत. भरीव काम करणार आहोत. ते योग्य की अयोग्य हे महाराष्ट्राची जनताच ठरवील !

'आमच्या प्रतिष्ठानची घटना आम्ही कुस्तीगीरांनीच केली आहे. ते एका विशिष्ट व्यक्तीचं नाही किंवा गटाचही नाही. त्यामध्ये महाराष्ट्राच्या प्रत्येक जिल्ह्यामधील मल्लाला स्थान आहे. 'प्रतिष्ठान'चे हिशेब आम्ही जाहीरपणे मांडणार आहोत. त्यामध्ये काही गैरप्रकार असणार नाही, याबाबत आत्ताच शंभर टक्के हमी देतो.

'आमच्यावर टीका करणाऱ्यांना मी विचारतो की, गेल्या बत्तीस वर्षांत महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषदेनं काय केलं ह्याचाही त्यांनी एकदा आढावा घ्यावा, म्हणजे आपलं खरं कार्य काय ते त्यांना कळेल. या दीर्घ कालावधीमध्ये किती होतकरू पहेलवान परिषदेने तयार केले, याबाबत मला शंकाच आहे.

'महाराष्ट्रातील जनता व बाळासाहेब देसाई यांच्या आशीर्वादानेच आज महाराष्ट्रात थोडी-फार कुस्ती दिसत आहे. त्यांनी कुस्तीला प्रोत्साहन दिलं नसतं, कुस्तीवरील कर माफ केला नसता तर महाराष्ट्राच्या कुस्तीला काहीही भवितव्य राहिलं नसतं असं मला तरी वाटतं.'

'साधं उदाहरण घ्या', श्रीपती सांगू लागला, 'रामचंद्र सारंगची अमेरिकेसाठी निवड झाली. त्याला तिकिटासाठी तीन हजार रुपये भरायला सांगितले. बिचारा दिल्लीवरून धावत पुण्याला आला. महाराष्ट्र कुस्तीगीरपरिषदेच्या पदाधिकाऱ्यांना भेटला. त्यांनी कोल्हापूर जिल्हा राष्ट्रीय तालीम संधाला पत्र दिलं. बिचारा पुन्हा आला कोल्हापूरला ! मग पैसे गोळा करून दिल्ली ! अखेरच्या क्षणापर्यंत त्याचं जाण्याचं निश्चित नव्हतं. अशा मानसिक दडपणाखाली असलेला खेळाडू कामगिरी तरी काय करणार ? बाळासाहेब असते तर एका मिनिटात पैसे मिळाले असते; पण आता तो सर्व इतिहास झाला आहे !

‘कुस्ती प्रतिष्ठान’चे शिल्पकार पुण्यातील बैठकीमध्ये ‘प्रतिष्ठान’ची रूपरेखा आखत असताना.
छायाचित्रात डावीवीकडून : विनकर दह्यारी, गणपतराव आंदळकर, चांगदेव थोरात, श्रीपती खंचनाळे, व गणपत खेडकर

□

‘आम्हाला म्हणे आंतरराष्ट्रीय दृष्टी नाही. अहो, आम्ही मातीवर लढणारे मल्ल काही दिवसांच्या सरावावर आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांमध्ये उतरलो. तिथे भारताला पदकं मिळवून दिली. राष्ट्रीय स्पर्धेतही महाराष्ट्रासाठी बहुमोल कामगिरी केली. ती केवळ आंतरराष्ट्रीय दृष्टी होती म्हणूनच ना? तेव्हा आता कुस्तीच्या व कुस्तीगीरांच्या विकासासाठी आणि कल्याणासाठी स्थापन झालेलं कुस्ती प्रतिष्ठान कुणाच्याही दबावाखाली दबलं जाणार नाही! लाल मातीतील पेहलवान प्रामाणिक असतो. हिंदवी स्वराज्य स्थापन करण्यास शिवरायाला ज्यांनी महत्वाची मदत केली आहे असा इतिहास असलेले मल्ल आता पेटून उठले आहेत. आमच्या या चांगल्या कार्याला मदत करण्याचं महाराष्ट्रातील कुस्तीप्रेमी जनतेला मी हात जोडून आवाहन करतो; पण या प्रतिष्ठानला बदनाम करू पहाणाऱ्यांच्या बाबतीत एकच सांगतो, आम्हा मल्लांचं पुढील दोन-चार वर्षांतील कार्यच त्यांची तोंडं बंद करील, याबाबत माझ्या मनात तरी शंका नाही!’ □

‘प्रतिष्ठान’ हा राजकारणाचा अड्डा नाही !

—गणपत आंदळकर

‘महाराष्ट्रातील पेहलवान असंघटित व कमालीचे सहनशील आहेत. त्याचा फायदा आजपर्यंत सर्वांनी उठवला. आम्ही संप, बंद, मोर्चे व उपोषण हे मार्ग वापरणं योग्यही नाही. म्हणूनच आम्ही मल्लांनी एकत्रित येऊन ‘कुस्ती प्रतिष्ठान’ स्थापन केलं आहे,’ अशी भूमिका ‘कुस्ती प्रतिष्ठान’चे एक विश्वस्त व हिंदकेसरी गणपत आंदळकर यांनी या संदर्भात बोलताना मांडली.

ते म्हणाले, ‘आम्ही संघटित झाल्याशिवाय आमचा विकास होणार नाही, हे आमच्या लक्षात आले होते. त्या दृष्टीने गेली दोन-तीन वर्षे निरनिराळ्या ठिकाणी चर्चा होत होती; परंतु त्याला मूर्त

स्वरूप येत नव्हते. अखेर यंदा पुण्यात महाराष्ट्र व भारतीय कुस्ती-गीर फेडरेशनची बैठक होणार होती. चांगदेव थोरातांनी पुढाकार घेतला आणि आम्ही त्याच वेळी पुण्यात महाराष्ट्र मल्लांची बैठक बोलावली. आमच्या या पहिल्याच प्रयत्नाला मोठ्या प्रमाणावर यश आले आणि ‘कुस्ती प्रतिष्ठान’चा जन्म झाला !

‘पण त्यामुळेच काही लोकांचा असा समज झाला की, आम्ही राज्य किंवा जिल्हा कुस्ती संघटनांना समांतर म्हणून उभे राहण्याचा प्रयत्न करीत आहोत; पण आम्हाला ‘कुस्ती प्रतिष्ठान’ हा काही राजकारणाचा अड्डा करावयाचा नाही. तो कलेचा व खेळाडूंचा अड्डा होणार आहे. इथे कलेचं चीज होणार आहे.

‘महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषद अगर तिचे अध्यक्ष मामासाहेब मोहोळ यांच्याबाबत मला काही बोलायचं नाही. त्यांनी काहीही म्हणावं, पण एक सांगतो. महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषदेची तार यायची आणि आम्ही वाडबिस्तारा बांधून सांगतील तिथे जायचो. कधी तक्रार केली नाही. कधी कुणाचे चार पैसे घेतले नाहीत. आजपर्यंत आम्ही काय केलं ते आमचं आम्हालाच माहीत; पण म्हणतात ना, जो ओरडतो त्याच्या एरंड्याही विकल्या जातात; पण न बोलणाऱ्याचे गहूदेखील विकले जात नाहीत. आमच्याकडे अनुभव होता; पण आम्हाला कधी संधीच दिली गेली नाही. आमच्या अनुभवाचा योग्य उपयोग करून घेतला गेला नाही; पण आता आम्ही शहाणे झालो आहोत.

‘महाराष्ट्रातल्या कुस्तीची पीछेहाट दूर करावयाची असेल तर मल्लांनीच पुढे आलं पाहिजे, या मताला आम्ही आता आलो आहोत. महाराष्ट्रात गुणवान पोरं नाहीत, असं नाही; परंतु दात आहेत पण चणे नाहीत आणि चणे आहेत पण दात नाहीत, अशी त्यांची अवस्था आहे. या गुणवान पोरांना नोकरीची शाश्वती द्या, ते सराव करतील. मग मॅटवर लढवा, नाही तर मातीवर; ते चमकल्याशिवाय रहाणार नाहीत ! कुस्ती सपल्यानंतर ते त्यांच्या नेहमीच्या नोकरीत सामील होतील. केवळ पदकं मिळवून भागत नाही, पोटाचीही काळजी दूर व्हावी लागते. अर्थात या मुलांची निवड करताना

जातपात, नातेवाईक, मित्र हे मात्र निकष लावले जाऊ नयेत, असं आम्हाला वाटतं. आम्ही त्याच दृष्टीनं 'कुस्ती प्रतिष्ठान' मार्फत प्रयत्न करायचं ठरवलं आहे.

'पूर्वीच्या काळी पॅलवानाचा समाजाशी संपर्क कटाक्षाने टाळला जात असे. केवळ व्यायाम-सराव व कुस्तीच्या चक्रातच पेहलवानांनं अडकून पडावं, समाजातील व्यवहार आणि नित्य घडणाऱ्या भल्या-बुऱ्या गोष्टीपासून त्यांनी दूर राहावं, म्हणूनच पेहलवानांना समाजापासून अलिप्त ठेवलं जाई; पण आता काळ पालटला आहे. काही वर्षांपूर्वी परावलंबी असणारे मल्ल आता स्वावलंबी होत चालले आहेत. प्रतिस्पर्ध्याला हार न जाणारे आजचे पेहलवान व्यवहारी क्षेत्रातही हार मानीत नाहीत. प्रत्येकजण स्वतःच्या उत्कर्षासाठी स्वतःची बुद्धी आणि शक्ती वापरतोय. प्रसंगी दुसऱ्याची मदतही ते घेतात. समाजाशी कलेची असलेली बांधिलकीही ते ओळखू लागले आहेत. आमच्या कष्टातूनच राष्ट्राचं नाव उज्ज्वल होतं, आम्हीही परदेशात जाऊन भारताची शान वाढवितोय, याची जाणीव आजच्या पेहलवानांना आहे; पण दुर्दैवानं इथल्या समाजाला व इतरांना नाही. मी आंतरराष्ट्रीय कुस्तीक्षेत्रात गेलो ते माझ्या वडिलांचे स्नेही, माजी केंद्रीय मंत्री आनंदराव चव्हाण यांच्यामुळे ! आज कोणी काही का म्हणेना, मला त्यांना कसं विसरता येईल ?

'कुस्तीत आपण इतकं नाव मिळवू याची मला कल्पनाही नव्हती ! लोकांच्या पुण्याईवरच मला ही कीर्ती मिळाली. शासनाची अगर कोणत्याही कुस्ती परिषदेची आर्थिक मदत न घेता केवळ लोकाश्रयावर मी विजयश्री गाठली आहे. जनतेकडून मला अजूनही मान-प्रतिष्ठा मिळत आहे. त्यांच्या प्रेमाच्या व सहानुभूतीच्या जिवावरच कुस्ती प्रतिष्ठान उभं आहे. त्याचे यश-अपयश काळच ठरवेल; पण मला तरी 'कुस्ती प्रतिष्ठान' महाराष्ट्राला भावी काळात कुस्तीमध्ये दीपस्तंभासारखं ठरेल असं वाटतं.'

□

कुस्ती क्षेत्रातील ही क्रांतीकारक घटना !

—बाळासाहेब लांडगे

सरचिटणीस, महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषद

सहचिटणीस, अखिल भारतीय कुस्तीगीर संघटना

'नव्यानेच स्थापन झालेल्या 'कुस्ती प्रतिष्ठान' विषयी महाराष्ट्रा-मध्ये वृत्तपत्रातून, आकाशवाणीवरून व कुस्तीशोकिन मंडळीच्या चर्चेतून अनुकूल-प्रतिकूल परंतु उत्पुक्तपूर्ण वक्तव्ये वाचावयास व ऐकावयास मिळाली. कुस्तीसंघटनेचा पदाधिकारी व कार्यकर्ता म्हणून माझीही याबाबत काही मते निश्चितच आहेत; पण 'कुस्ती प्रतिष्ठान'विषयी मत व्यक्त करण्यापूर्वी यापूर्वीचा महाराष्ट्राचा कुस्तीतील लौकिक व महाराष्ट्राच्या कुस्तीची आजची अवस्था याचा साकल्याने विचार होणे आवश्यक आहे.

'दोनच वर्षांपूर्वी मी राज्य कुस्ती संघटनेचा सरचिटणीस या नात्याने जबाबदारी स्वीकारली. ती स्वीकारताना मनामध्ये कुस्ती-

विकासाविषयी, नवीन आंतरराष्ट्रीय दृष्टीचा मल्ल तयार करण्या-संबंधी खूप खूप कल्पना, विचार होते. त्यातून विशिष्ट ध्येयाने आपण या कल्पना व विचार प्रत्यक्षात आणू शकू, अशी खात्री होती. त्या दिशेने पावलंही टाकण्यास सुरुवात केली; परंतु काम करताना संघटना सर्वस्वी शासनाच्या आर्थिक सहाय्यावर अवलंबून असल्यानं आमच्या योजना राबविण्यास जी गती देणं आवश्यक होतं ते घडू शकलं नाही. शासनाकडून इतर खेळापेक्षा निश्चित जास्त आर्थिक सहाय्य मिळत असूनही त्यामध्ये होणाऱ्या दिरंगाईमुळं राष्ट्रीय पातळीवर आमची पीछेहाट आजही चालूच राहिली आहे.

'अशा वेळी सर्वस्वी स्वावलंबनावर जन्माला आलेल्या या 'कुस्ती प्रतिष्ठान'चं स्वागत होणं साहजिकच आहे. किंबहुना, ज्यांनी या कलेमध्ये तपस्चर्या केली व देशाला लौकिक मिळवून दिला अशा हिदकेसरी, महाराष्ट्रकेसरी व आंतरराष्ट्रीय मल्लांनी प्रथमच एकत्र येऊन आपल्या कलेच्या उत्कर्षाचा विचार करणे ही एक क्रांति-कारक घटना म्हणावी लागेल.

'कोणत्याही कुस्तीसंघटनेला अथवा व्यक्तीला प्रतिस्पर्धी किंवा समांतर अशी ही संस्था नसल्याची माझी खात्री झालेली आहे. त्यामुळं मी स्वतःहून त्यामध्ये विश्वस्त या नात्यानं सामील झालेलो आहे.

'कुस्ती प्रतिष्ठान'चा मूळ उद्देश महाराष्ट्राच्या मल्लांना राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर उंचावण्यासाठी आवश्यक असलेले सर्व उपक्रम सुरू करणे व त्याद्वारे महाराष्ट्राला या समान आघाडीवर आणणे हा आहे. त्यासाठी योजनापूर्वक कुस्ती प्रशिक्षण शिविरं, जुन्या मल्लांच्या आर्थिक सहाय्याचा विचार व भातीमध्ये लढणाऱ्या मल्लांच्या पिढीऐवजी मॅटवरील तंत्र अवगत झालेली बालमल्लांची नवीन पिढी तयार करण्याचा मूलगामी विचार हा मला जास्त मोलाचा वाटतो.

'सध्याच्या आंतरराष्ट्रीय कुस्तीस्पर्धांचा विचार करता भारताला मोठ्या दयोगटातील व वजनातील कुस्तीगीरांपेक्षा मिनी / ज्युनियर (कुमार गट) गटातील व लहान वजनातील कुस्तीगीरांकडून चांगल्या कामगिरीची व यशाची आशा करणे वस्तुस्थितीला धरून होईल. यापुढेही हांकीखालोखाल कुस्तीमध्येच भारताला पदकांची खात्री जास्त; परंतु त्यासाठी देशामध्ये कायम स्वरूपाची प्रशिक्षणकेंद्रे उभारणे आवश्यक आहे. कुस्तीसंघटनांनी अथवा कुस्ती शोकिनांनी स्वतंत्रपणे असा उपक्रम करणे ही काळाची गरज आहे.

'संघटनेशी प्रतिस्पर्धा अथवा व्यक्तिवेष हा कोणत्याही संस्थेच्या स्थापनेचा पाया असणं म्हणजे ध्येयाशी प्रतारणा करणं आहे, असं मी समजतो. याउलट आपल्या ध्येयाशी प्रामाणिक राहून ते प्रत्यक्ष कृतीतून जनसामान्यापर्यंत पोहोचवणे हे खऱ्या कामाचं प्रतीक आहे. म्हणूनच 'कुस्ती प्रतिष्ठान' सारख्या कुस्तीविकासाने प्रेरित झालेल्या अनेक संस्था केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे, तर संबंध देशात जागोजागी निर्माण होणे आवश्यक आहे. परदेशामध्ये अशा प्रकारच्या अनेक खाजगी क्रीडासंस्था शासनाच्या मदतीशिवाय समाजाच्या सहकार्याने चालल्याचं पहायला मिळतं. तसं चित्र आपल्याही देशात यापुढील काळात निर्माण होणे आवश्यक आहे.

'राष्ट्रीय पातळीवर कुस्तीमध्ये महाराष्ट्राची निश्चितच पीछेहाट झालेली आहे, व त्यासंबंधी आम्हावर होणारी टीका सर्वस्वी गैरवाजवी आहे असं म्हणणं म्हणजे सत्याला सामोरं जाण्याचं टाळल्यासारखं होईल.

‘वृत्तपत्रांनी कुस्तीसंबंधी मांडलेली स्पष्ट मतं ही कुस्तीशौकिनांच्या मनाचा घेतलेला कदाचित् कानोसा असेल. त्यांनी आपलं काम करावं, आम्ही कुस्तीतील कार्यकर्त्यांनी टीकेतील उपयुक्त तेवढं अवश्य घ्यावं, त्याचा विचार करावा. नुसती टीका होते म्हणून विचलित न होता आपलं काम सतत चालू ठेवावं व आपलं ध्येय साध्य करण्यासाठी कार्यमग्न राहावं. कुस्तीसंघटना व ‘कुस्ती प्रतिष्ठान’ यांची कार्ये भिन्न असली तरी साध्य एकच आहे. त्यामुळं दोहोमध्ये मतभेद असण्याचं कारण नाही. तेव्हा संघटनेत व ‘प्रतिष्ठान’मध्ये काम करणाऱ्यांनी बाह्य चर्चेवर एकमेकांविषयी गैरसमज होऊ न देता आपापल्या परीनं महाराष्ट्राच्या कुस्तीकलेला भरीव लौकिक मिळवून देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करावा. अन्यथा, काळ आम्हाला क्षमा करणार नाही !

□

कुस्तीची पीछेहाट खरंच दूर होणार का ?

कारण काहीही असो, महाराष्ट्रातील कुस्ती सध्या अतिशय हला-खीच्या अवस्थेला पोहचली आहे, हे निर्विवाद सत्य आहे. या खेळाची प्रतिष्ठा ज्या राजर्षी शाहूमहाराजांनी हिमालयाद्वतकी उंच नेऊन ठेवली होती, ती इतक्या झपाट्याने ओसरली की, संस्थानाच्या विलीनीकरणाबरोबरच इथली कुस्तीदेखील जवळजवळ नामशेष झाली ! अखिल भारतील कुस्तीगीर परिषद वगैरे निरनिराळ्या संघटना निर्माण झाल्या. पण कुस्तीला ऊजितावस्था कधीच आली नाही. मुळात भारतीय असलेला हा खेळ आता परदेशातही अतिशय लोकप्रिय झाला आहे. अतिशय कसबानं खेळला जातो. तिथे निरनिराळी नवीन तंत्रं, नवीन डावपेच, नवीन व्यायामप्रकार शोधून काढण्यात आले, वापरले गेले आणि त्याच्यावर नवनवीन प्रयोगही सतत चालू आहेत. त्यासाठी तिथल्या कुस्तीक्षेत्रातील अनेक तज्ज्ञ मंडळी मन लावून काम करत असतात. याउलट आपल्याकडील चित्र बघा. कुस्तीविषयी अजून ज्ञानाच कल्पना, जुनाट डावपेच आणि कालबाह्य ठरलेले व्यायामप्रकार इथे चालू आहेत. आहार किंवा खुराक वगैरे गोष्टीवरही मुळीच संशोधन नाही. कुठल्याही पहेलवानाने नाव कमवण्यासाठी म्हणून कुस्ती हा व्यवसाय पत्करावा तर त्याच्या चरितार्थाची किंवा कुटुंबाच्या निर्वाहाची जराही व्यवस्था नाही. परिणामतः इथे थोडं-बहुत यश लाभणारे मल्ल लगेच इनामी कुस्तीकडे वळतात आणि आपल्या भविष्याची तरतूद करून ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. इथले हिंदकेसरी, महाराष्ट्रकेसरी, रस्तुमे हिंद वगैरेही याला अपवाद नाहीत. अर्थातच, व्यावसायिक खेळाडू हा शिक्का एकदा बसल्यानंतर या खेळाहून नियमाच्या बंधनानुसार महाराष्ट्रासाठी किंवा देशासाठी खेळता येत नाही. त्यामुळं भारताचं जागतिक कुस्तीतील स्थान हा प्रश्न वाजूलाच पडतो.

महाराष्ट्रातील कुस्तीचं नाव आणि राजर्षी शाहूमहाराज या दोन गोष्टी एकमेकाशी अतिशय निगडित आहेत. उत्तमोत्तम मल्ल आपल्या पदरी ठेवून त्याच्या चरितार्थाची व्यवस्था लाऊन देणं, ही गोष्ट तर शाहूमहाराजांनी केलीच; परंतु बाहेरचेही नामवंत मल्ल

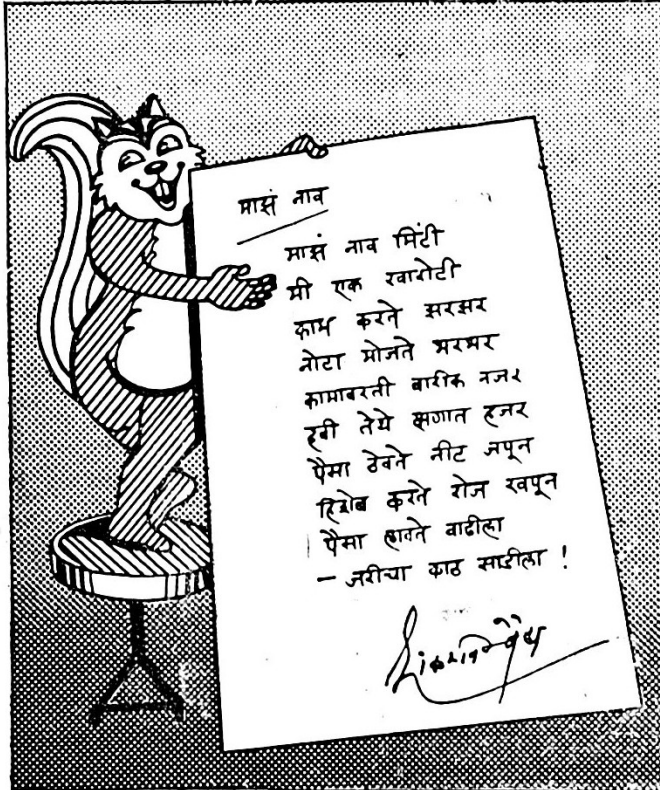
बोलावून त्यांच्याशी जोड लावणे, दिनकर शिंदेसारख्या मल्लाला आंतरराष्ट्रीय कुस्तीसाठी बेल्जियमला पाठविणं यासारख्या अनेक गोष्टी त्यांनी केल्या. संस्थाने विलीन झाली व त्याबरोबरच ही व्यवस्थाही कोलमडली. कुस्तीगीर परिषदेसारख्या संघटना ही जागा भरून काढू शकल्या नाहीत, हे कटु सत्य आहे. माजी मंत्री बाळासाहेब देसाई अधिकारावर असताना थोडासा प्रयत्न झाला. परंतु तो फक्त आर्थिक बाबतीतच. कुस्तीवरील कर माफ झाला. पहेलवानांना खुराकासाठी जिल्हानिहाय भत्ता मिळावा, यासाठीही बाळासाहेबांनी लाखावारी रकमा शासनातर्फे परिषदेकडे पोहचल्या केल्या; परंतु त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. फार काय, परिषदेचं साधं स्वतंत्र कार्यालयसुद्धा कुठे मूर्त स्वरूप घेऊ शकले नाही. तेही अध्यक्षांच्या घरातच, व्हरांड्यातील एका बाजूच्या खोलीत असावं आणि त्यानं श्रीमंतांच्या आश्रितासारखे दिवस काढावे, ही गोष्ट कुस्तीच्या दृष्टीनं कमीपणा आणणारीच आहे. नवीन तंत्र, नवीन पद्धती, नवीन व्यायामप्रकार आमच्या मल्लांना शिकवण्यासाठी ही परिषद फार काही करू शकली नाही. मोठमोठ्या मल्लांनी स्वतःच्या हिमतीवर किंवा खाजगी पैशावर आपापली व्यवस्था फक्त लावून घेतली व हिंदकेसरी किंवा तत्सम पदं मिळवली. त्यांनी कुस्तीगीर परिषदेसाठी खेळून महाराष्ट्राचं नाव मोठं करावं, हा परिषदेचे अध्यक्ष मामासाहेब मोहोळ यांचा आग्रह. पण या मल्लांच्या कुठल्याही अडचणीचं कुस्तीगीर परिषदेनं निराकरण केलं नाही. अडचणीच्या काळात आर्थिक मदत केली नाही. तेव्हा या मान्यवर मंडळीच्या मनात परिषद किंवा त्यांच्या पदाधिकाऱ्यांबाबत कितीसा आदर असणार ?

परंतु कुस्तीवर आणि महाराष्ट्राच्या मातीवर निरतिशय प्रेम असणारे हे मल्ल आता ‘कुस्ती प्रतिष्ठान’द्वारे स्वतः पोटतिडकीनं एकत्र आले आहेत. यापूर्वी या मल्लांचा किंवा त्यांच्या ज्ञानाचा परिषदेनं कधीही वापर करून घेतला नाही. त्यांना केवळ ‘शो डॉग’ म्हणून कुस्तीच्या अधिवेशनांमध्ये गर्दी जमवण्यासाठी मिरवलं. आता ही मंडळी स्वतःहून एकत्र आली आहेत. कुस्तीसाठी कायम स्वरूपाचं प्रशिक्षण केंद्र उभारण्याची त्यांची योजना आहे. नवशिक्या खेळाडूसाठी निवड-योजना, तांत्रिक ज्ञानासाठी देशोदेशीच्या फिल्म्स, मराठीतून छापली जाणारी पुस्तकं अशा अनेक योजना ‘कुस्ती प्रतिष्ठान’ या कल्पनेमध्येच सामावल्या आहेत. यामध्ये कोणतीही खूर्ची किंवा संघटनेतील पद मिळविण्याची योजना नाही. कोणत्याही संघटनेशी स्पर्धा करण्याची इच्छा नाही. केवळ होतकरू मल्लाना कुस्तीचं अत्याधुनिक ज्ञान व तंत्र उपलब्ध व्हावं, नवीन व्यायामाची साधन-सामुग्री उपलब्ध व्हावी म्हणून हा सारा खटाटोप आहे ! मारुती माने, श्रीपती खचनाळे, गणपत आंदळकर यांच्यासारखे दिग्गज किर्तीचे मल्ल स्वतःहून या योजनेमध्ये लक्ष घालत आहेत. बाळासाहेब लाडगे, भालबा भागवत यांच्यासारखे सुशिक्षित पदवीधर आणि कुस्तीच्या तांत्रिक ज्ञानामध्ये आंतरराष्ट्रीय मान्यता पावलेले खेळाडू मार्गदर्शनासाठी एकत्र आले आहेत. तेव्हा ही योजना हा महाराष्ट्राचा मानबिंदू ठरावा !

या योजनेसाठी शासनाकडूनही सहाय्य घेतले गेले नाही, ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची मानावी लागेल ! पुढे तयार होणाऱ्या खेळाडूच्या

निर्वाहनिधीची व्यवस्था हाही योजनेचा महत्वाचा भाग आहे. त्यामध्ये या मंडळींनी स्वतःचा अनुभव जमेल धरला आहे. आज लक्ष्मण वडार-सारखा नामांकित मल्ल केवळ पोटासाठी खडी फोडतोय, तर विष्णू फडतरेसारख्या कोल्हापूरकेसरीवर वांचमनची नोकरी करण्याची वेळ आलेली आहे. यांच्यासाठी कुस्तीगीर परिषदेनं काहीही केलेलं नाही. त्यांच्या बऱ्या-वाईटाचं कोणालाही आज सोयर-सुतक नाही. अशीच परिस्थिती कायम राहिली तर महाराष्ट्रातील कुस्ती कशी सुधारणार? आणि मग ज्यांच्याकडे थोडं-बहुत कसब असतं ते बिचारे इनामी कुस्तीकडे वळतात आणि जमेल तेवढा पैसा जमा करून स्वतःची सोय लावून घेतात; पण त्यामुळं कुस्ती पूर्णपणे संपते! त्याचबरोबर भारतीय कुस्तीचं नाव उज्वल करण्याची कल्पनाही रसातळाला जाते. या सर्व मुद्यांवरून 'प्रतिष्ठान' सारख्या संस्थेची कुस्ती क्षेत्रात आज किती गरज आहे, हे सहज लक्षात येऊ शकेल. खरं म्हणजे ही गोष्ट केव्हाच व्हायला हवी होती; परंतु स्वतःची खूर्ची, वैयक्तिक हेवेदावे, मान-मराबत यांत गुंतलेल्या कुस्तीगीर परिषदेच्या कार्यकर्त्यांना हे कधी सुचलंच नाही, रुचलंही नाही! कुस्तीगीरांचं कल्याण ही गोष्ट त्यांच्या कधी ध्यानी-मनीही नव्हती. तेव्हा स्वतः कुस्तीगीरांनी काढलेली 'कुस्ती प्रतिष्ठान' ही संस्था त्यांच्या असीम तळमळीचंच द्योतक आहे. त्यात कुठल्याही अधिकाराची अपेक्षा नाही, मानमराबतही

नाही. कुस्ती आणि कुस्तीगीरांचं कल्याण हा एकच हेतू त्यामागे आहे आणि म्हणूनच महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषदेच्या अधिकाऱ्यांनी ही आपल्याला समांतर संघटना आहे, असं मानण्याचं सध्या तरी कारण दिसत नाही. या हिंदकेसरींना त्यांनी आजपर्यंत दूर ठेवलं; पण आता या नामांकित कुस्तीगीरांचा मदतीचा हात तरी त्यांनी झिडकारू नये. त्यांना त्यांच्या परीनं कुस्तीच्या विकासाचं कार्य मोकळ्या मनानं करू द्यावं. त्यामध्ये निदान काही अडथळा तरी आणू नये. नाही तर ही महाराष्ट्राची मल्लविद्या पूर्णपणे नामशेषच होण्याचा गंभीर धोका निर्माण होईल, याविषयी शंका नाही. कुस्तीगीर परिषदेचे अध्यक्ष मामासाहेब मोहोळ सहकार चळवळीचे एक नेते आहेत. 'विना सहकार नाही उच्चार' हे तत्त्व त्यांना चांगलं माहीत आहे. त्यामुळं ही घोडचूक ते करणार नाहीत, अशी अपेक्षा आहे. हिंदकेसरी व महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषदेचे पदाधिकारी यांनी हातात हात घालून महाराष्ट्राच्या कुस्तीला नवी दिशा दाखवावी आणि जगाच्या कुस्ती-नकाशावर महाराष्ट्राचं व पर्यायानं देशाचं नाव उज्वल करावं, हीच सामान्य कुस्तीरसिकांची आज अपेक्षा आहे. त्यासाठी एक वेळ उपाशी राहून या मल्लांना मदत करण्याची ज्यांची तयारी आहे, त्यांची ही आशा कुस्तीक्षेत्रातील रथी-महारथींनी वैयक्तिक स्वार्थापोटी धुळीला मिळवू नये, एवढीच अपेक्षा आहे !

Tom & Bay 39/82

पैसा लावते वाढीला - आमच्या अनेक बचत योजनांमधून आणि ८२० चे वर शाखांकडून.

'मिटी' म्हणजेच 'महाबँक'

बँक ऑफ महाराष्ट्र

(भारत सरकारचा उपक्रम)

मुख्य कचेरी: "लोकमंगल" शिवाजीनगर पुणे-४११ ००५

‘सूर्य’ची विक्री : पृष्ठ ११ वरून

care programme सुरू करण्यासाठी ओरिसामध्ये जाण्याची संधी मिळाली. १० ऑक्टोबर १९८१ या दिवशी सुंदरगड या जिल्ह्यातील बारगाव या खेड्यात आम्ही आमचे पहिले डोळा-काळजी शिबीर घेणार होतो. हाच दिवस योगायोगाने श्री. जयप्रकाश नारायण आणि दीनदयाळ रिसर्च इन्स्टिट्यूटचे अध्यक्ष श्री. नानजी देशमुख या दोघांचा जन्मदिवसही होता. मी रात्री मागने परत आलो. तेथे विमानास दोन तास उशीर झाला. माझे रांचीचे यजमान ‘रांची एक्सप्रेस’ या दैनिकाचे तरुण, उत्साही, बुद्धिमान संचालक (director) श्री. विजय मारू हे मला निरोप देण्यासाठी विमानतळावर आले होते. त्यांनी वृत्तपत्राचे व्यवस्थापन यशस्वी करून दाखविले आहे. विमानतळावरच्या पुस्तकांच्या दुकानातून मी काही नियतकालिके विमानप्रवासात वाचण्यासाठी घेतली आणि नवीन नियतकालिकांच्या घंदाच्या दृष्टीने श्री. मारू यांच्याशी बोलणे सुरू केले.

‘आजच्या काळात नवीन नियतकालिकाला काय (scope) आहे?’ मी त्यांच्याकडे चौकशी केली.

‘बाजारात नियतकालिकांना पुर आला आहे आणि त्यामुळे हा फार स्पर्धेचा घंदा झाला आहे.’ ते म्हणाले.

‘नियतकालिकांच्या यशासाठी सर्वात महत्त्वाचे काय आहे?’ मी विचारले.

‘जाहिराती हा प्राण आहे. कोणत्याही वृत्तपत्राला हा आधार उभा करण्यासाठी वेळ लागतो. जाहिरातीचा संबंध शेवटी वृत्तपत्राच्या खपाच्या आकड्यांशी जोडलेला असतो. तुम्ही काही केले तरी खप वाढविण्यास वेळ लागतो.’

‘पण ज्याचं बस्तान बसलेलं आहे असंच नियतकालिक घेतलं तर?’ मी उलट प्रश्न विचारला.

‘हा केवळ कल्पित प्रश्न आहे. नाव झालं असताना आणि चांगला खप असताना नियतकालिक कोणी विकणारच नाही.’ ते म्हणाले.

‘पण अशा प्रकारचं नियतकालिक विकायला काढलं असलं तर किंमत किती असावी?’ मी विचारले.

‘हा कोणत्या नियतकालिकासंबंधी प्रश्न आहे?’ त्यांनी विचारले.

मी म्हटले, ‘India Today’, ‘Sunday’, ‘Surya, Onlooker’ यातलं कोणतही मॅगझिन कोणत्याही किंमतीला विकत घ्या. त्याच चांगलंच बस्तान बसलेलं आहे. कोणत्याही प्रकारच्या प्रयत्नाशिवाय त्यांचा सहज खप होतो.

‘सूर्य’चा सुद्धा?’ मी चौकशी केली.

‘हो. अर्थातच! आता त्या नियतकालिकात काही उरलेलं नसलं तरी त्याचं बाजारात चांगलं स्थान आहे.’

आम्हाला वाटले, ते तुमचे आहे !

आम्ही परत पुस्तकाच्या दुकानापर्यंत गेलो. मी काउंटरवरच्या माणसाला ‘सूर्य’ची प्रत मागितली.

‘ते संपले. प्रति शिल्लक नाहीत.’

‘का बरं? ते फार लोकप्रिय मॅगझिन आहे?’ मी विचारले.

‘नाही. हे कारण नाही. अलीकडे काही महिने आम्हाला त्याच्या फार थोड्या प्रती मिळतात. ज्या काही प्रती मिळतात त्या विकल्या जातात.’

‘तुम्हाला कमी प्रती का मिळतात?’ मी त्याला विचारले.

‘मला माहिती नाही. आम्हाला त्याच्याशी कर्तव्य नाही. जास्त प्रती छापण्यास त्यांना काही अडचणी असतील.’

आम्ही तेथून बाजूला आलो. हवामान स्वच्छ होत होते आणि त्याचप्रमाणे मनही.

‘मला माहिती आहे ‘सूर्य’चे प्रकाशक त्रासदायक परिस्थितीत आहेत.’ मी म्हणालो.

‘सूर्य’च्या मालकांना त्रास कसे काय असू शकतात?’ श्री. विजय यांनी मला विचारले, ‘ते काँग्रेस (I) चे पत्र (paper) आहे आणि पंतप्रधानांच्या कुटुंबातील माणसेच त्याची मालक आहेत.’

आमचे संभाषण अधिक होऊ शकले नाही. माझी आत जाण्याची वेळ झाली होती. मला आश्चर्य वाटले की, दिल्लीत जे सगळ्यांना सहज माहिती आहे ते रांचीमध्ये अगदी वृत्तपत्र-व्यवस्थापन व्यवसायातील लोकांसाठी सुद्धा अजून गुलदस्तातच आहे.

आतापर्यंत जी माहिती मी गोळा केली ती देऊन टाकू का? मी सर्व गोष्टी माझे मित्र सरदार संभाजी चंदुराव आग्ने यांच्यापुढे मांडल्या. मला माहित होते ते नियतकालिकांच्या शोधात होते. एकंदरीत परिस्थिती समजून घेण्यात मला त्यांचे दयाळू अंतःकरण दिसले. येथे ‘सूर्य’—एक प्रस्थापित नियतकालिक विकत घेण्याचे आणि प्रभावीपणे ते चालवून दाखविण्याचे आव्हान स्वीकारण्याची संधी होती. सरदार आग्ने यांनी पैसे उभारण्याचे आणि कपनीचे—(controlling shares) घेण्याचे वचन दिले. मी बाकी सगळे घडवून आणण्याची जबाबदारी स्वीकारल्याचे वचन दिले. ऑडिटर-मार्फत न जाता सरळ श्रीमती आनंद यांच्याशीच बोलणी करण्याचा सल्ला सरदार आग्ने यांनी मला दिला. त्यांनी आणखीही सल्ला दिला, ‘आपण या गोष्टीची कोणाकडेही वाच्यता करू नये. जर जास्त लोकांना कळले तर हा व्यवहार कधीही होऊ शकणार नाही!’

घंदाच्या दृष्टीने आम्ही या व्यवहाराची गंभीरपणे बोलणी सुरू केल्यावर आमच्या लक्षात आले, श्रीमती आनंद यांना निवड करण्यास फारसे पर्याय नव्हतेच. त्यांना नियतकालिक चालविणे अशक्य झाले होते. त्यांच्या समस्यांचा डोंगर वाढतच होता. मी त्याची काही उदाहरणे देतो.

‘सूर्य’ला जाहिराती मिळू नयेत म्हणून काँग्रेस(I)च्या नेतृत्वाने आणि पंतप्रधानांच्या घराने जे काही करता येण्यासारखे होते ते सर्व केले. हा मुद्दा सिद्ध होण्यासाठी फक्त एकच उदाहरण पहा.

मोदीचा 'सूर्य'शी करार झाला होता आणि ते 'सूर्य'साठी नियमितपणे जाहिरात देत होते. नंतर श्री. के. के. मोदी यांना 'सूर्य'ला पैसे देणे (payment) थांबविण्यास सांगण्यात आले; परंतु त्यांनी आगाऊ पैसे दिले होते आणि त्यांच्या जाहिराती येतच होत्या. त्यांच्याविरुद्ध CBI चा खटला तयार केला गेला. तो ऐकला जाण्यासाठी ते पंतप्रधानांच्या घराकडे धावले. कोणीच त्यांना भेटण्याचे कबूल करीना. शेवटी त्याचे बंधू श्री. व्ही. के. मोदी हे श्री. आर. के. धवन यांच्याबरोबर मुलाखत मिळविण्यात यशस्वी झाले. श्री. आर. के. धवन हे पंतप्रधानांचे विशेष मदतनीस आणि एके काळचे कै. संजय गांधीचे अगदी जवळचे साहाय्यक; परंतु आता मात्र ते राजीव गांधीशी आपली निष्ठा सिद्ध करण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करत आहेत.

श्री. धवन यांनी उद्योगपतीच्या तोडावर 'सूर्य'ची प्रत फेकली. 'तुम्हाला या नियतकालिकाला मदत करायची आहे आणि आम्ही तुम्हाला तुमच्या त्रासातून मुक्त करू अशी तुम्ही अपेक्षा करता.' ते म्हणाले.

'सर, आम्हाला वाटले ते तुमचे पत्र आहे. आम्ही त्या नियतकालिकाला मदत करीत होतो. कारण संजयजींनी तसे सांगितले होते.'

'काळ बदलला आहे पण तुम्ही बदलला नाहीत.' यानंतरच बहुतेक एका मोदीकडून पंतप्रधानांच्या घरी पत्र आले. ते कोणाला उद्देशून? अंदाज करा. ते पत्र आहे :

'राजमान्य राजश्री, मला आपल्याला भेटायचे आहे. मोदीची जाहिरात 'सूर्य'मध्ये येते त्याबद्दल काही गैरसमज झाले असल्यास स्पष्टीकरण करण्याची इच्छा आहे. कै. संजय गांधी यांना या जाहिरातीचे पाच लाख रुपये आगाऊ दिलेले होते. श्रीमती आनंद यांना मोदी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष आधार देत नाहीत अगर मदतही करीत नाहीत. राजश्रीची जर इच्छा असेल तर श्रीमती आनंद यांना उर्वरित पैसे परत पाठविण्यास आणि जाहिराती रद्द करण्यास कळवितो. मोदीचे घराणे नेहमीच आपल्या हुकमतीत वागत आले आहे आणि आजही हुकमतीतच आहे सन्माननीय राजश्रींनी दिलेल्या कोणत्याही सूचना काळजीपूर्वक पाळल्या जातील.

स्पष्टीकरण देण्यासाठी मला आपणास प्रत्यक्ष भेटण्याची इच्छा आहे.'

या पत्रानंतर 'सन्माननीय राजश्रींनी' कोणा मोदीला भेटण्याचे कबूल केले किंवा नाही ते मला माहीत नाही; परंतु आगाऊ दिलेल्या रकमेतील शिल्लक रक्कम मोदींनी 'सूर्य'कडे परत मागितली आणि राहिलेल्या जाहिराती रद्द केल्या.

निरनिराळ्या राज्यशासनांनी आपल्या जाहिराती कशा थांबविल्या किंवा परत घेतल्या याची अगणित उदाहरणे आहेत. संजय आणि मनेका गांधी यांनी उपकृत केलेल्या अनेक मंत्र्यांना मदत करण्याची इच्छा होती; पण ते ती करू शकले नाहीत.

त्यांना कोणाची भीती वाटत होती? त्यांच्या मार्गात कोण येत होते?

यानंतर Pure Drinks (New Delhi) Ltd. थकबाकीची वसुली न होण्याचे प्रकरण आहे.

फाइल माझ्या समोर आहे आणि पाने पहाता पहाता दिनांक ११ जुलै १९७६ चे 'सूर्य'ने Pure Drinks ला लिहिलेले पत्र मला

मिळाले आहे. त्यात रु. १३,५००/- घनादेश Pure Drinks कडून मिळाल्याची पावती दिली आहे आणि जाहिरातीची सामग्री पाठवून देण्यास कळविले आहे.

हे आणीबाणीचे दिवस होते. 'सूर्य'ला अजून सुरुवात व्हायची होती. जाहिरातीची सामग्री न पाठवताच Pure Drinks जाहिरातीचे पैसे पाठवत होते.

'Pure Drinks आणि सूर्य' यांच्यामध्ये नित्य किती तरी देव-घेवीची पत्रे होती हे फाइलवरून निश्चित होते. पैसे मिळण्याच्या अडचणी कधीच नव्हत्या. 'सूर्य' आपल्या एकूण एक अंकात Pure Drinks च्या जाहिराती छापत होते आणि Pure Drinks नियमितपणे त्याबद्दलची रक्कम देऊ करीत होते. नंतर जून १९८० मध्ये संजय गांधीचा विमानअपघातात मृत्यू! काँग्रेसचे लोक अंदाज करू लागले, संजयचा राजकीय वारस कोण होणार—त्याची पत्नी मनेका की, त्याचा भाऊ राजीव? 'Pure Drinks आणि सूर्य इंडिया' यांच्यामधला व्यवहार पूर्वीप्रमाणेच चालू होता.

प्युअर ड्रिंक्स

फेब्रुवारी ८१ मध्ये सर्वांना कळले, संजयचा वारस राजीव आहे, मनेका नाही. Pure Drinks ने रंग बदलायला सुरुवात केली. Pure Drinks च्या जाहिरातीची थकबाकी वाढू लागली.

२४ फेब्रुवारी १९८१ या दिवशी Pure Drinks चे सुरिंदर वालिया 'सूर्य'ला पुढील पत्र पाठवितात—

'स. न. वि. वि.

आम्ही तुम्हाला असे कळवू इच्छितो की, कॅपा कोला आणि कॅपा ऑरेंजच्या आमच्या जाहिराती आम्ही आपल्या हिंदी आणि इंग्लिश अंकात पाहिल्या. त्या तुम्ही आमच्या सूचनेशिवाय प्रसिद्ध करीत आहात.

असे कळविण्यात येते की, यापुढे तुम्ही आमच्या जाहिराती प्रसिद्ध करू नयेत. तुमच्या जाहिराती रद्द करण्यासाठी आणि नोंदीसाठी तुमची बिले (bills) सोबत पाठविली आहेत.

'Encl. रु. १,१३,१३०/- ची बिले (bills) तुमच्या बाजूने जाहिराती रद्द होण्यासाठी'

'सूर्य'ला या पत्राचे आश्चर्य वाटले. तथापि Pure Drinks च्या अधिकाऱ्यांनी 'सूर्य'ला तोंडी सांगितले की, उच्च जागेवरील कोणा व्यक्तीच्या दबावामुळे ते पत्र लिहिले गेले.

'सूर्य'मधील सर्वांना वाटले पैसे येतील; पण ते आले नाहीत. शेवटी 'सूर्य'चे श्री. एल. सी. पुरी यांनी Pure Drinks च्या श्री. वालिया यांना पुढील पत्र लिहिले.

'स. न. वि. वि.

आपल्या विभागाकडची आमची बाकी रक्कम न भरलेली बिले परत पाठविणारी तुमची दिनांक २४ फेब्रुवारी ८१ आणि ३ मार्च १९८१ ची पत्रे मिळाली. तुमच्या जाहिराती तुमच्या सूचनेशिवाय आम्ही छापतो हे तुमचे चुकीचे विधान वाचून आम्हाला आश्चर्य वाटले. थेट १९७६ पासून आम्ही आमच्या नियतकालिकात तुमच्या जाहिराती प्रसिद्ध करीत आहोत आणि आमची बिले तुमच्याकडे

पाठवत आहोत. त्या पोटी (Paid for them on account) तुम्ही पैसे आमच्याकडे पाठवत होतात आणि सोबत या विषयावरची पत्रेही पाठवत होतात.

शिवाय तुम्हाला कदाचित हे माहीत नसेल की, तुमचे मॅनेजिंग डायरेक्टर श्री. एस्. चरणजित सिंग यांनी जाहिराती प्रसिद्ध करण्यास नियतकालिकाच्या आरंभापासून निश्चितपणे संमती दिली आहे. तुम्ही कोणते नवीन उत्पादन सुरू केले तर त्यांनी आम्हाला पूर्ण सहकार्य आणि मदत केली होती. वस्तुस्थिती अशी आहे की, तुमचे मॅनेजिंग डायरेक्टर आणि आमच्या मॅनेजिंग डायरेक्टर श्रीमती आनंद यांची १९७८ मध्ये बैठक झाली. तुमच्या मालाच्या ज्या जाहिराती आम्ही प्रसिद्ध करू त्या सर्वांवर आम्ही शेकडा दहा सूट देणार असे त्यात ठरले होते.

तुमच्या आताच्या भूमिकेची तुमच्या कचेरीने आम्हाला एकदामुद्धा कल्पना दिली नाही. उलट २ जानेवारी ८१ ला तुमच्या प्रसिद्धी विभागाने नवीन artwork आमच्याकडे पाठविण्याच्या सूचना दिल्या होत्या. शिवाय आमचे प्रतिनिधी पैशांसाठी नियमितपणे तुमच्या कचेरीत येत होते. विचार करावा इतकी बाकी रक्कम साठलेली होती. मॅनेजिंग डायरेक्टर गावाहून आले किंवा पार्लमेंटमधून आले की, ताबडतोब ही रक्कम दिली जाईल असे आश्वासन दरवेळी देण्यात आले. आता तुमचे पत्र आल्यावर तुमच्या जाहिराती छापणे आम्ही थांबविले आहे. जाहिराती न छापण्याविषयी तुम्ही नुमती तोडी सूचना जरी दिली असती तरी आम्ही ती ताबडतोब अमलात आणली असती

शिवाय जे बिल मार्च १९८१ मध्ये तुम्ही आम्हाला परत पाठविले होते ते तुमच्याकडे जवळजवळ एक वर्ष पडून होते. जर जाहिराती छापण्याच्या व्यवहाराविषयी तुम्हाला काही संशय असता तर तुम्ही ते ताबडतोब परत पाठवायला हवे होते. तसे ते पाठविले नाही.

दुसऱ्या बाजूस असे दिसते तुम्ही या बिलापोटी १७ फेब्रुवारी ८१ पर्यंत रक्कम देत होतात तुमच्या पत्रातील मजकूर आम्हाला कळू शकत नाही. तुमच्या रेंगाळणाऱ्या पैशामुळे (Payment) आम्ही ज्यांना नियमित पैसे देतो त्यांच्याबाबतीतच केवळ आम्ही पेचात आलो असे नाही तर आमच्या ऋणकांचे व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी बँकेला जे मोठे व्याज द्यावे लागते त्यामुळे आम्हाला खूप नुकसानही सोसावे लागले.

आमच्या-तुमच्या व्यवस्थापनाचे जे सलोख्याचे संबंध होते त्यामुळे 'बिलापोटी' (paying on account payment) रक्कम देण्याची सुविधा तुम्हाला दिली गेली.

तुमचे वरचे पत्र मिळाल्यानंतर तुम्ही सुचविल्याप्रमाणे तुमच्या जाहिराती छापण्याचे आम्ही ताबडतोब थांबविले आहे आणि यापुढे लेखी परवानगी आल्याशिवाय आम्ही कोणतीही जाहिरात छापणार नाही. मागच्या जाहिराती छापल्या जाण्यामागची परिस्थिती आम्ही स्पष्ट केली आहे असे वाटते. दोन्ही बाजूंची गैरसोय टाळण्यासाठी कृपया ही बिले payment साठी शक्य तितक्या लवकर पास करावीत. आपल्या तत्पर कार्यवाहीसाठी सोबत बिले परत पाठवत आहे.

कळावे, लोभ असावा, ही विनंती.

आपला नम्र
एल. सी. पुरी
जाहिरातविभाग

या पत्राला कोणताच प्रतिसाद आला नाही. एक महिना वाट पाहून दिनांक २० एप्रिल, १९८१ या दिवशी श्री. पुरी यांनी श्री. वालिया यांना पुन्हा लिहिले.

श्री. वालिया

स. न. वि. वि.

आमचे प्रतिनिधी श्री टी पी. जयराम तुमच्या कचेरीत बऱ्याच वेळा येऊन गेले. त्यांना असे सांगण्यात आले की, तुमच्या कचेरीकडून येणे असलेली रक्कम मिळविण्यासाठी कॅपा कोलाची जाहिरात नसलेला 'सूर्य'चा अंक सादर करा. वस्तुस्थिती अशी आहे की, तुमचे दिनांक २४ फेब्रु. १९८१ चे पत्र मिळाल्याबरोबर तुमच्या जाहिराती छापणे आम्ही थांबविले हे आम्ही तुमच्या कचेरीला आमच्या १७ मार्च १९८१ च्या पत्रात कळविले होते.

तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे तुमची जाहिरात नसलेला 'सूर्य' इंडिया एप्रिल १९८१ चा हिंदी अंक तुमचे मॅनेजिंग डायरेक्टर श्री. एस. चरणजित सिंग यांच्याकडे दिला होता आमची एप्रिल ८१ ची प्रत मिळाल्यानंतर इंग्लिश प्रत मागविण्यात आली. तीही २८ मार्च १९८१ या दिवशी तुमच्या कचेरीला देण्यात आली. याही प्रतीमध्ये तुमच्या जाहिराती नव्हत्या; परंतु बरेच दिवस बिलाप्रमाणे येणे असलेली रक्कम रु. १,२४,२८०/- पैकी आजपर्यंत काहीही मिळालेली नाही. कृपया हे पत्र मिळाल्यापासून एका आठवड्याच्या आत ही रक्कम भरावी, न भरल्यास सर्वात आधीच्या बिलापासून @ १८% p. a. प्रमाणे ब्याज आकारण्याखेरीज आम्हाला पर्याय नाही.

पूर्वीप्रमाणे तुमच्या सहकार्याची अपेक्षा करीत आहे.

कळावे, लोभ असावा

आणि तरीही प्रतिसाद आला नाही.

श्री चरणजित सिंग अशा प्रकारे का वागत होते? Pure Drinks च्या व्यवस्थापनाला आपल्या जाहिराती वजा करून 'सूर्य'चे अंक का हवे होते? ते अंक कोणाला दाखविण्यासाठी ते बांधलेले होते? काँग्रेस पक्षातल्या बड्या साहेबाने चरणजित सिंग यांना पैसे न देण्यास सांगितले का? का त्याची आर्थिक परिस्थितीच इतकी बिकट होती की ते पैसे देऊ शकत नव्हते?

एके काळचे नियतकालिकाचे मित्र आणि माझा विश्वास आहे श्रीमती आनंद यांचेही स्नेहो आता त्यांच्या पुन्हा पुन्हा येणाऱ्या फोन कॉलसना किंवा पत्रांना साधे उत्तरही देऊ शकत नव्हते

नोव्हें २४, १९८१

'श्री. चरणजित सिंगजी

स. न. वि. वि

तुम्हाला पैशाच्या व्यवहारासंबंधी बोलायला केव्हा वेळ असेल ते तुम्ही मला कळावे असे आपले दूरध्वनीवर बोलणे झाल्याला आता तीन महिने लोटले.

तुम्ही तुमच्या अनेक व्यापात अगदी गुंतलेले आहात याबद्दल मला शंका नाही. म्हणून तुमचा एक सण घेतानासुद्धा मी घुटमळते; परंतु आमची येणे-रक्कम आता मुदतीबाहेर गेली आहे म्हणून तुम्हाला त्रास देण्याखेरीज मला गत्यंतर नाही. आमच्या बिलातील, जून १९८० ते मार्च १९८१ मधील रक्कम रु. १,३५,५०५/- मिळण्यास उशीर झाल्यामुळे आमच्यापुढे जे प्रश्न उभे राहिले आहेत ते तुम्ही समजून घ्याल.

तुमच्याकडून रक्कम लवकरात लवकर भरली जाईल याबद्दल मला शंका नाही. कारण आम्हाला नेहमीच तुमच्याकडून पूर्ण सहकार्य मिळाले आहे आणि आताही मी तीच आशा करीत आहे.

कळावे. लोभ असावा, ही विनंती.

आपली नम्र
श्रीमती ए. आनंद
१० डिसेंबर १९८१

‘श्री. चरणजित सिंगजी
स. न. वि. वि.

२४ नोव्हेंबर १९८१ च्या माझ्या पत्राची नक्कल तुमच्या घराच्या पत्त्यावर पाठविण्याचे स्वातंत्र्य मी घेत आहे. मूळ पत्र तुमच्या कचेरीत पाठविले आहे. तुमच्या भरणेच वेळापत्रकामुळे ते पहाण्यास कचेरीत कदाचित तुम्हाला वेळ होणार नाही म्हणून ही नक्कल पाठविली आहे.

कळावे. लोभ असावा.

आपली नम्र
श्रीमती आनंद

‘सूर्य’च्या एकंदर परिस्थितीचा आढावा घेत असताना आधीचे संपादक, प्रकाशक आणि कंपनी यांच्याविरुद्धचे न्यायालयात पडून असलेल्या बेअब्रूच्या फिर्मादीकडे (defavouration cases) ऑडिटरने माझे लक्ष वेधले. कारण खटल्याच्या प्रतिकूल निकालात नुकसान भरण्याची जबाबदारी नव्या मालकाची होती श्रीमती आनंद यांच्या-बरोबर या खटल्याच्या पार्श्वभूमीची चर्चा करणे शहाणपणाचे होईल असे मला वाटले.

‘त्या फिर्मादी काही महत्त्वाच्या नाहीत.’ श्रीमती आनंद यांनी ठासून सांगितले. ‘खरं म्हणजे जोपर्यंत आम्ही या चित्रात आहोत तोपर्यंत त्या फिर्मादी आहेत.’

‘पण ते कसे?’ मी विचारले.

‘त्यातील एक फिर्माद बहुगुणांच्या मुलाने लावली आहे. तो विरोधी पक्षातला मनुष्य आहे. तो तुमच्याशी लढत बसणार नाही आणि आमच्याकडून एखादे माफीचे पत्र गेले की संतुष्ट होईल.’

‘भाटीच्या खटल्याचे कसे?’ मी विचारले.

‘तुम्ही त्याला खटला काढून घेण्यास सांगा. तो तुमचा मनुष्य आहे.’ त्यांनी तत्परतेने उत्तर दिले.

श्रीमती आनंद यांना श्री. भाटीबद्दल जे काही म्हणायचे होते त्यावर कोणाचा विश्वास बसणार नाही; परंतु एवढे मात्र खरे किंबहुना आता ही वस्तुस्थिती सर्वज्ञात झाली आहे की, काँग्रेस (I) चे राजस्थानचे राज्यमंत्री श्री. नरेंद्र सिंग भाटी यांनी नियतकालिक

आणि श्रीमती मनेका गांधी यांच्याविरुद्ध बदनामीचा खटला भरला होता. मला खात्री आहे त्यांच्या पक्षातील सभासदांना याचा धक्का बसला असेल; परंतु निषेध करण्यास कोणीही पुढे आले नाही. कारण या खेळीला थेट पंतप्रधानांच्या घरातून पाठिंबा आहे हे उघड होते. श्री. विजय धार हे स्वतः विमानाने जयपूरला गेले आणि त्यांनी श्री. राजीव गांधीचे जवळचे समजले जाणारे मित्र श्री. भाटी यांना ‘सूर्य’ आणि मनेका यांच्याविरुद्ध खटला भरण्याची विनंती केली; ही गोष्ट आता उघडपणे प्रकाशात आली आहे. श्रीमती आनंद मला म्हणाल्या की, या निर्णयात श्रीमती गांधीही सहभागी होत्या.

‘हे जर खरे असेल तर मनेकाने हा प्रश्न कसाही पंतप्रधानांकडे न्यायला पाहिजे होता.’ मी म्हटले.

‘आम्ही ते केले. याविषयी पंतप्रधानांना मी स्वतः जाऊन भेटले. न्यायालयात खटला दाखल करण्यापूर्वी आपली परवानगी घेतली होती हे पंतप्रधानांनी ठासून कबूल केले.’

‘राजीवला याची निकड होती. मी त्याला विरोध करू शकले नाही.’ असे पंतप्रधान म्हणाल्या.

वर्तमानपत्राची कात्रणे माझ्यापुढे पडली होती. ‘ब्लिट्झ’, ‘करंट’, ‘इतवारी पत्रिका’ आणि इतर अनेक वर्तमानपत्रांनी नरेंद्र सिंग भाटी यांच्याविरुद्ध चिकार लिहिले होते; पण त्यांना या वृत्तासंबंधी काही करण्याची जरासुद्धा फिकीर नव्हती. अर्थातच ‘सूर्य’च्या ‘गॉसिप’ स्तंभातल्या लहान बातमीकडे ते लक्ष देणार नाहीत हे स्पष्टच होते; परंतु पंतप्रधानांची संमती मिळविलेल्या राजीव गांधीचा हुकूम म्हणून काम करणारे विजय धार (त्यांचे काय ?)

स्थानिक काँग्रेस (I)चे अनेक पुढारी श्री. नरेंद्र सिंग भाटी यांच्या विरोधात होते आणि त्यांनी त्यांच्याविरुद्ध विधानेही केली होती, ही गोष्ट आता गुप्त राहिलेली नाही. ते स्थानिक लोक असल्यामुळे त्यांना त्यांची आणि त्यांच्या कुटुंबाची भूतकालीन पार्श्वभूमी माहीत असणे स्वाभाविकच होते. तथापि त्यांना बड्या हुकुम-दाऱ्यांचा आश्रय आहे हे कळताच विरोधी आवाज गुंडाळले गेले.

जागता पहारा

विजय सुद हे ‘सूर्य इंडिया’चे जनता संपर्क अधिकारी ज्या गोष्टी सांगतात त्यावर विश्वास ठेवणे कठिण आहे. ‘संजयजीच्या मृत्यूनंतर आणि राजीव गांधीच्या उदयानंतर आमच्या कचेरीभोवती सतत जागता पहारा सुरू आहे. कचेरीत भेटायला येणाऱ्या व्यक्तींना त्याची ओळख (Identity) आणि भेटीचा हेतू विचारला जात असे. Intelligence च्या अधिकाऱ्याकडून ‘सूर्य’च्या नोकरवर्गाचा पाठलाग केला जात असे आणि त्यांना प्रश्न विचारले जात. श्रीमती आनंद यांच्यावर सतत नजर ठेवली जात होती.

या प्रकारच्या सर्व जबाबांमुळे श्रीमती आनंद शेंवटी ‘सूर्य’ विकण्यास प्रवृत्त झाल्या असाव्यात. त्यांच्या उतरलेल्या तब्येतीमुळे त्या नियतकालिक चालवू शकत नाहीत असे त्यांनी मला सांगितले. ‘मी विधवा आहे. माझी मुलगीही विधवा आहे. माझा मुलगा अजून लहान आहे. कुटुंबात पुरुष माणूस नाही. मी एकटी सगळ्या प्रश्नांना तोंड देऊ शकत नाही.’

‘सूर्य’ आणि त्याचे मालक ज्या प्रश्नांना तोंड देत होते त्याची

पूर्ण कल्पना येण्यास मला कित्येक आठवडे लागले. यामुळे बोलणी करण्यास उशीर झाला. मी आणि श्रीमती आनंद यांची बऱ्याच बैठकीत लांबलचक बोलणी झाली. बहुतेक सर्व बैठकी जोरबाध येथील त्यांच्या घरी झाल्या. एकदा किंवा दोनदा श्रीमती आनंदसुद्धा मला भेटण्यासाठी जैन क्लिनिक सेंटरमध्ये आल्या होत्या. या काळात त्या मला घंघाच्या दृष्टीनेही सल्ला देऊ लागल्या. मला श्रीमती आनंद आधी माहीत नव्हत्या. 'सूर्य' बोलणी करण्यामुळे मला त्या माहीत झाल्या. मी हा व्यवहार करण्यापूर्वी किंवा करताना श्रीमती मनेका गांधीना कधीच भेटलो नाही. या बैठकी गुप्त ठेवण्याचा माझ्या बाजूने मुळीच प्रयत्न नव्हता. अर्थात व्यवहाराच्या बोलण्याच्या प्रगतीसंबंधी मी प्रत्येकाकडे मोठमोठ्याने घोषणाही करीत नव्हतो. हे राजकीय दृष्टीने नाही तर घंघाच्या दृष्टीने मला बाजवी किमत ठरवायची होती म्हणून.

मी श्रीमती आनंदना म्हटले आम्ही त्यांच्याकडून काय विकत घेत होतो तर त्यांचे दुखणे विकत घेत होतो. तिने आम्हाला त्यासाठी पैसे का मागावेत ? हळूहळू मी त्यांना सांगितले की, जे नियतकालिक आधीच कर्जात आहे आणि ज्याच्या आर्थिक जबाबदाऱ्यांची (liabilities) कोणतीच निश्चिती नाही ते नफाकारक किंमत देऊन विकत घेण्याची आम्हाला इच्छा नाही. मी त्यांना सांगितले आम्हाला रस नाही, तुम्ही दुसरा खरेदीदार शोधा; पण दुसरा खरेदीदारच नव्हता आणि शेवटी श्रीमती आनंद नफा मागण्याचे सोडून देण्यास तयार झाल्या. It was agreed that all the shares in Surya would be transferred to us at face value and all the assets and liabilities of the company would be taken over by us.

The deal was finalized in the first week of January 1982. On 12th January 1982, the Board of Directors of Youangmen Printers and Publishers Pvt. Ltd. consisting of Mrs. Amteshwar Anand & Miss. Ambika. Anand allotted 100 equity shares of Rs. 10 each to Sardar S. C. Angre and to myself. The same day the board decided to call an extraordinary general body meeting of the share-holders which took place on 4th Feb. 1982, to appoint me the Chairman and Managing Director of the Company and Sardar Angre a permanent director. The next day, On 5th Feb. 1982, the new board consisting of myself, Sardar Angre and Mrs. Anand again met to approve the transfer of 2100 shares of Mrs. Amteshwar Anand and 460 shares of Miss Ambika Anand in the name of the new owners. The board also passed resolutions with regard to bank operations. In the same meeting the resignations of the Anands were placed before the board and were accepted. It was a clean and smooth take over and Mrs. Anand gave full cooperation to let us understand the various problems threatening Surya.

त्रासातून सुटका

'सूर्य'च्या खरेदीसाठी आम्ही जो पैसा दिला त्याची ही माहिती उघड झाल्यानंतर जनतेच्या मनात अनेक प्रश्न उभे राहतील. असे वाटू शकेल श्रीमती आनंद पंशासाठी 'सूर्य' विकत नव्हत्या. त्यांनी ते विकले नसते. पंतप्रधानांच्या घरातून त्यांच्या मागित ज्या अनेक अडचणी निर्माण करण्यात आल्या त्यामुळे 'सूर्य' चालविणे त्यांना अशक्य झाले. बँकेतून ३ लाख रुपयांचा ओम्हरड्राफ्ट घेतलेला होता. मुद्रक आणि कागदपुरवठा करणाऱ्यांची काही थोड्या लाखांची बिले देणी होती. कंपनी सतत नुकसानीतच होती. श्रीमती आनंद यांना माहीत होते की, दिवसेंदिवस नुकसानीचा डोंगर वाढतच जाणार आहे. बंद करण्यापूर्वी आर्थिक जबाबदाऱ्यातून मुक्त व्हावे लागेल. कर्मचाऱ्यांना notice-period ची रक्कम द्यावी लागेल. न्यायालयीन खटल्यांचे निकाल प्रतिकूल लागले तर नुकसानभरपाई द्यावी लागेल.

श्रीमती आनंद यांना नियतकालिक बंद करण्यास किंवा चालू ठेवण्यासही वाव नव्हता हे स्पष्ट होते. त्यांना जर कोणी खरेदीदार भेटला तरच त्यांची त्या त्रासातून सुटका होणार होती.

खरे म्हणजे वस्तुस्थिती अशी आहे की, मी दीनदयाळ रीसर्च इन्स्टिट्यूटचा चिटणीस आणि भारतीय जनता पक्षाच्या राष्ट्रीय executive पातळीवरील नियमित निमंत्रित आहे हे कळल्यावर ते आम्हाला विकण्याची कल्पना त्यांना मुळीच आवडली नाही. प्राथमिक पायऱ्यांमध्ये सरदार आंग्रे यांचे नाव आले नव्हते; परंतु एकदा आंग्रे यांचे नाव आल्यावर त्यांनी (श्रीमती आनंदजी) मला अनेक वेळा विचारले की, शेअर्स विकत घेण्यासाठी मला कोणी दुसरा मित्र मिळू शकत नाही का ? आपल्याबद्दल गैरसमज होतील अशी त्यांना भीती वाटली; पण तो त्यांचा प्रश्न होता, आमचा नव्हता. 'सूर्य' मध्ये श्रीमती आनंद यांच्या भावना निश्चितपणे गुंतलेल्या होत्या. व्यवहार पक्का होण्याच्या आदल्या दिवशी बोलताना त्या जवळजवळ उध्वस्त झालेल्या होत्या. एरवी धीट आणि बुद्धिमान वाटणारी ही स्त्री त्या दिवशी अगदीच क्षीण आणि असहाय वाटत होती. भरलेल्या आवाजात त्या म्हणाल्या, 'डॉक्टर, 'सूर्य' ची व्यवस्था जरी मी पहात होते तरी खरे म्हणजे ते संजय-मनेकाचे मूल होते. श्रीमती गांधी किंवा त्यांचा पक्ष नियतकालिकाचा मालक नव्हता. तरीही त्यांच्या अगदी व्हाईट आणि कठीण दिवसांत नियतकालिकाने त्यांची सेवा केली. संजयच्या मृत्यूनंतर संजयच्या या मुलाचे ज्यांनी रक्षण करावे अशी अपेक्षा होती त्यांनीच त्याला मरण देण्याचे ठरविले. त्यांच्या मसलतीशी (designs) झगडण्यास मी कटाळून गेले आहे. माझा 'सूर्य' ही भावनेचा दाट जिझ्याळा आहे. संजयने 'सूर्य'ला आताच्या परिस्थितीत कधीच लोटले नसते. 'सूर्य'ची आताची जी स्थिती आहे तशी जनता राजवटीत सुद्धा नव्हती. मला 'सूर्य' जगायला हवे आहे. माझ्या घरी नाही जमले तर तुमच्या घरी.'

नियतीचा हा काय खेळ ! संजयचे मूल वाढविण्यास मला सांगण्यात येत होते. संजयची आई, तिचा पक्ष आणि त्याचे मित्र यांच्या दृष्टीने मी संजयचा विचार कधीच केला नव्हता; पण त्या सगळ्यांना काय झाले ? ते सगळे कोठे निघून गेले ? ते सगळे त्याच्या नावाने प्रचंड रकमा गोळा करण्यात गुंतले आहेत. उदाहरणार्थ :

Sanjay Gandhi Memorial Trust etc. त्यांना संजयची ध्वमे आणि कार्ये जिवंत ठेवण्यात खरोखर रस आहे का ? की ते संजयची आई-भारताच्या पंतप्रधान यांना केवळ फसवत आहेत ?

पत्रकारांच्या एका गटाने बहुधा पंतप्रधानांच्या घरातून स्फूर्ती घेतलेला गट-‘ सूर्य ’ च्या विश्वीचे ‘ विश्वासघाताची करणी ’ असे वर्णन केले; पण कोणी कोणाचा विश्वासघात केला ? खरे अपराधी कोण ? श्रीमती इंदिरा गांधी की श्रीमती आमटेस्वर आनंद ?

दोघीही आता विधवा आहेत आणि स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्यास समर्थ असाव्यात अशी अपेक्षा आहे. त्यामुळे त्यांच्या कृतीचे श्रेय किंवा दोष त्यांच्या सल्लागारांकडे न जाता त्यांच्याकडेच जावे. त्यांच्या मुलांच्या विवाहाने त्यांच्या नात्याला पाया दिला आहे. दोन्ही बाजूना या नात्याचा आनंद आणि अभिमान होता. दोघीनीही या नात्याचा राजकीय फायदा घेतला. या नात्यापूर्वी श्रीमती आनंद यांना राजकीय अस्तित्व नव्हते आणि श्रीमती गांधी आपल्या पंजाबी श्रोत्यांना सांगत असत, माझी सून पंजाबची कन्या आहे. पंजाबी लोकांशी असे अतूट नाते असल्यामुळे आपल्या पक्षाला मते द्यावीत असे त्या पंजाबी लोकांना पुनःपुन्हा सांगत.

या ठिकाणी आपण थोडे भूतकाळात डोकावून पाहू या ! १२ जून १९७५ या दिवशी election petition मध्ये बलाहाबाद हायकोर्टाने श्रीमती गांधी यांच्या विरुद्ध निकाल दिला. विरोधकांनी आणि त्यांच्या पक्षातल्या लोकांनीही त्यांच्या राजिनाम्याची मागणी केली. संजय त्यांच्या बाजूने समर्थपणे उभा राहिला. नंतर आणीबाणी सुरू

झाली. संजय त्यांच्या बाजूनेच उभा राहिला आणि संजयचाच महत्त्वाचा भाग असलेल्या श्रीमती मनेका गांधी आणि श्रीमती आमटे-स्वर आनंदही त्यांच्या बाजूला राहिल्या.

त्या वेळी राजीव गांधी, अरुण नेहरू, विजय धार, एम्. एल्. फोतेदार हे सगळे कोठे होते ?

श्रीमती गांधीना या प्रश्नाला उत्तर देऊ दे !

मार्च १९७७ मध्ये श्रीमती गांधी निवडणुका हरल्या आणि त्यांचे पंतप्रधानपद गेले. श्रीमती गांधींच्या घरावर भीदासीन्य पसरले. त्यांच्या पक्षातील माणसे, अनुयायी आणि इतर मित्र त्यांना सोडून जाऊ लागले.

राजीवनेही त्यांना सोडून बायकोमुलांना घेऊन इटलीत निघून जाण्याची धमकी दिली होती ?

राजीवने जाऊ नये म्हणून त्यांचे मन वळविण्याला श्रीमती गांधीनी धीरेंद्र ब्रह्मचारींची मदत घेतली होती ?

त्या वेळी संजय, मनेका आणि आनंद मंडळी श्रीमती गांधींच्या बाजूने ठामपणे उभी राहिली होती ?

मी असे अनेक प्रश्न तयार करू शकतो; पण उत्तरे आधीच माहिती आहेत. □

(‘ सूर्य इंडिया ’ नियतकालिकाच्या मे-१९८२ अंका-वरून साभार)

भारतातून इंग्लंडकडे सरकलेलं हे पहिलंच वादळ.
मागच्या अंकात वादळाचा पाहिला
जबरदस्त तडाखा.
या अंकात वादळाची शक्ती आणि अनिश्चितता.

कपिलदेव निखंज

अष्टपैलू खेळाडूची लक्षणे कपिलमध्ये
सापडतात का ?

द्वारकानाथ संझमिरी

कोणत्याही महान अष्टपैलू खेळाडूची लक्षणे कपिलमध्ये निश्चितच सापडतात ! फलंदाजी आणि गोलंदाजीची समसमान गुणवत्ता असलेल्या कपिलला फक्त फलंदाजी किंवा फक्त गोलंदाजीच्या जोरावरही भारतीयच काय, पण वेस्ट इंडीजचा अपवाद वगळता जगातल्या कुठल्याही संघात त्याला हसत हसत स्थान मिळेल.

कपिलच्या गोलंदाजीचं आणि फलंदाजीचं गुणात्मक विश्लेषण केलं की, सहज लक्षात येतं ते असं -

कपिलचा समावेश आपल्याला अतिवेगवान गोलंदाजीमध्ये करता येत नाही. कारण थॉमसन, होल्डिंग किंवा झमनचा वेग त्याच्याकडे नाही; पण त्याला नुसतं ‘ मध्यमगती ’ म्हणणंही बरोबर नाही. कारण ‘ मध्यमगती ’ हा शब्द फार स्वरूपे वापरला जातो. आपण मदनलाल, बिप्पी फार काय सुह नायकलाही ‘ मध्यमगती ’ म्हणतो. अशा परिस्थितीत कपिलला ‘ मध्यमगती ’ म्हणणं योग्य ठरेल का ?

कपिलच्या गोलंदाजीचं वर्णन करायला द्रुत-मध्यमगती (Fast-medium) हाच शब्द जास्त योग्य वाटतो.

थॉमसन-होल्डिंगचा वेग कपिलच्या गोलंदाजीत नाही म्हणून कपिलचं काही अडत नाही. कारण नुसता वेग म्हणजे सर्व काही नव्हे ! उलट जेवढा वेग वाढत जातो तेवढा स्विंग कमी होत जातो. (एक मात्र कबूल करावं लागतं की, ताशी शंभर मैलांच्या वेगानं जाणारा चेंडू किंचित जरी स्विंग झाला तरी फलंदाजाची शंभरी भरायला वेळ लागत नाही !) अॅलेक बेडसर किंवा अॅलन डेव्हिड-सनच्या गोलंदाजीला फारसा वेग नव्हता; पण त्यांचं स्विंगवरचं नियंत्रण, अचूक टप्पा, योग्य दिशा ह्यांवर प्रभुत्व होतं. कपिलदेवची जमेची बाजू नेमकी हीच आहे !

‘ आउटस्विंग ’ हा कपिलचा सर्वात घातक जेजू ! जगातल्या अनेक महान फलंदाजांना कपिलच्या आउटस्विंगचा प्रसाद मिळाला-

लाय ! गेल्या मोसमात मुंबईच्या कसोटीत जे हातभर आउटस्विंग कपिल करत होता. ते पाहून दोनी लुइस म्हणाला होता की, 'आज कपिल डेनिस लिलीच्या तोडीचे आउटस्विंग टाकतोय !' अशाच एका आउटस्विंगवर गुच ह्या इंग्लंडच्या सर्वश्रेष्ठ फलंदाजाची बॅट, लोखंड चुबकाकडे खेचल जावं तशी खेचली गेली होती. ज्या फलंदाजांना त्याच्या यष्टीबाहेर जाणाऱ्या चेंडूचा पाठलाग करण्याची सवय आहे, त्यांच्या दृष्टीनं तर कपिलचा आउटस्विंग फारच खतरनाक ठरतो.

कपिलला एवढा चांगला आउटस्विंग कसा जमतो ? त्याचं रहस्य त्याच्या गोलंदाजीच्या अंशनामध्ये दडलंय ! कपिलची गोलंदाजीची अंशना 'साईड ऑन' आहे ! (म्हणजेच त्याचा खांद्या गोलंदाजी टाकताना फलंदाजाच्या दिशेला असतो.) ह्या अंशनाने यष्टीच्या जवळून गोलंदाजी टाकली तर आउटस्विंग फार चांगल्या रीतीनं होऊ शकतो.

कपिलचं आउटस्विंगएवढं प्रभुत्व मात्र इन्-स्विंगवर नाही. सुरुवातीच्या काळात कपिलचा भर फक्त आउटस्विंगवरच होता. १९७९ साली इंग्लंडला गेल्यावर त्यानं इन्स्विंगची आराधना केली. त्यात त्याला फार मोठं यश मिळालं नसलं, तरी हा इन्स्विंग काम-चलाऊ मात्र नव्हतीच आहे. ज्या फलंदाजाला लेगसाईडला 'क्लिक' करायची सवय असते, अशा फलंदाजांना लेगट्रॅपमध्ये अडकवण्यासाठी कपिल ह्या इन्स्विंगचा मोठ्या खुबीने उपयोग करतो. सुदस्सर नझरला अशा रीतीने जाळघास पकडण्याचा कपिलने यशस्वी प्रयत्न भारतात अनेकदा केला आहे.

'इन्स्विंग आणि आउटस्विंग' एवढ्याच भांडवलावर एखाद्या वेगवान गोलंदाज यशस्वी ठरत नाही. त्यासाठी बंपर, थॉर्क-सारखी इतर 'आयुध'ही वेगवान गोलंदाजाकडे असावी लागतात आणि कपिलकडे ती आहेत. 'कपिल बंपर अत्यंत ऑकवर्ड असतो' असं किम ह्यूजने स्वानुभवावरून म्हटलं होतं. शिवाय कपिल ह्या वेगवान गोलंदाजाच्या हातातल्या महत्त्वाच्या अस्त्राचा उपयोग ऊठसूट करत नाही. त्यामुळं त्यातलं नावित्य नेहमीच शिल्लक रहातं.

द्रुतगती गोलंदाज हे नेहमी थोडेफार चिडखोर असतात. ट्रुमन, थॉमसन, गिलख्रिस्ट वगैरेच्या वागणुकीत त्याचं दर्शन मिळतं. ट्रुमनच्या गोलंदाजीवर एखाद्या कमी दर्जाच्या फलंदाजानं चौकार हाणला तर शेपटीवर पाय पडलेल्या नागासारखा तो चवताळून उठायचा ! १९५९ साली इंग्लंडमध्ये, आपल्या रमाकात देसाईनं त्याचा वेगवान चेंडू सीमारेषेपार पळवल्यावर तो एवढा बैतागला की तो रमाकांतला म्हणाला, 'If you do this next time, I will take you to the sight screen !' आणि मग एक तुफानी बंपर रमाकांतच्या कानाजवळून धोंडावत गेला. थॉमसनसारख्या गोलंदाजाला तर रक्तबंबाळ झालेला फलंदाज पाहताना एक विकृत आनंद मिळायचा !

कपिलदेव मात्र ह्या 'जातीतला' गोलंदाज नाही. तो बंपर टाकतो; परंतु ते एखाद्या फलंदाजाला सापळघात पकडण्यासाठी. तळाच्या फलंदाजावर तर तो कधीच बंपर टाकत नाही. त्याबाबत तो क्रियान स्टॅथम, अँडी रॉबर्ट्सच्या परंपरेतला आहे. कपिलला

मुळातच आखूड टप्प्याचा चेंडू टाकण्याची होस नाही. शक्यतो चेंडूचा टप्पा फलंदाजाच्या जवळ टाकून त्याला खेळायला प्रवृत्त करण्याची त्याची वृत्ती दिसते. त्याचा त्याला फायदाही होतो. चेंडूचा टप्पा जेवढा फलंदाजाच्या जवळ पडेल (म्हणजे अर्थातच फुल टॉस किंवा हाफ व्हॉली नव्हे) तेवढा चेंडू उशिरा स्विंग होण्याचा चांस वाढतो आणि 'लेट आउटस्विंग' किती त्रासदायक असतो, हे जगातला कुठलाही फलंदाज शपथेवर सांगेल.

कपिलचा आणखी एक महत्त्वाचा गुण म्हणजे त्याचा स्टॅमिना अफाट आहे ! हे कठोर परिश्रम आणि रोजच्या व्यायामाचं फळ असलं तरी त्याच्या रनअपचाही थोडाफार त्याला फायदा होत असावा. कुठल्याही द्रुतगती गोलंदाजाचा रनअप चांगला असावा लागतो. कारण त्यामुळे त्याची दमछाक कमी होते आणि कपिलचा रनअप एवढा सुंदर आहे की, गोलंदाजी टाकताना त्याला फार मोठे परिश्रम पडताहेत असं चुकूनसुद्धा वाटत नाही.

कपिल आज गोलंदाजीच्या बाबतीत भारताचा हुकमी एक्का आहे ! प्रतिस्पर्धी संघाच्या विकेट्स काढण्याचं 'काटॅक्ट' बहुतेक वेळा त्याच्याच गळघात भारलेलं असतं; पण आज ना उद्या त्याचा परिणाम कपिलवर जाणवायला लागेल अशी भीती वाटायला लागलीय ! फिरकी गोलंदाजाप्रमाणे द्रुतगती गोलंदाजाची कारकीर्द फार मोठी नसते. द्रुतगती गोलंदाजामागे पाठ, खांद्या किंवा गुड-घ्याच्या दुखाण्याचं शेंगट सतत लागलेलं असतं आणि कपिलसारखा गोलंदाज जखमी असतानाही संघाला गरज पडली तर मैदानात उतरतो. १९८१ साली मेलबोर्नला पाय दुखत असतानाही तो शेवटच्या दिवशी मैदानावर आला आणि खाराब झालेल्या खेळपट्टीवर एका टोकाने सतत गोलंदाजी टाकून त्यानं ऑस्ट्रेलियन संघाचा धुव्वा उडवला ! भारताला यश मिळालं; पण कपिलची जखम चिबळली असती तर ? आणि आज कपिल संघात नसेल तर भारतीय संघाची काय हालत होईल, असा विचार जरी मनात आला, तरी अंगावर काटा उभा रहातो.

आज भरमसाठ कसोटी सामने आयोजित करून आपण कपिलची घाण्याला जुंपलेल्या बैलासारखी अवस्था करून टाकली आहे. कपिलदेव हा भारतीय क्रिकेटला अचानकपणे गवसलेला अमूल्य ठेवा आहे. त्याची योग्य जपणूक झाली नाही तर पुढच्या तीन-चार वर्षांत अतिश्रमाने कपिलच्या गोलंदाजीची धार कमी झाली तर आश्चर्य वाटायला नको.

आपल्याकडे द्रुतगती गोलंदाजीचा तुटवडा असल्यामुळं कपिलच्या गोलंदाजीचं कौतुक जास्त होतं; परंतु तितकाच तो प्रतिभावंत आणि आक्रमक फलंदाज आहे. तो आक्रमक फलंदाज असला तरी रामभरोसे टोले मारणारा स्लॉगर नाही, हे लक्षात ठेवलं पाहिजे. जो स्लॉगर असतो त्याच्याजवळ पदलालित्य नसतं, टायमिंग नसतं किंवा मनगटाचा उपयोगही फटक्यात दिसून येत नाही. सर्वांत महत्त्वाचं म्हणजे ४१ कसोटीघात जवळजवळ ३२ च्या सरासरीनं तो १७७० धावांची 'माया' तो जमवू शकला नाही !

कपिल ह्या अत्यंत नैसर्गिक फलंदाज आहे. तीक्ष्ण नजर, पदलालित्य वगैरे देणग्या त्याला निसर्गदत्त आहेत. त्यामुळेच शास्त्रशुद्धतेची वगैरे त्याला फारशी गरज भासत नाही !

- घारीसारख्या तीक्ष्ण नजरेमुळं गोलंदाजी फिरकी असो किंवा वेगवान, त्याला चेंडूच्या टप्प्याची जाण सामान्य फलंदाजापेक्षा फार लवकर होते. त्यामुळं फटका मारायला अवधी खूप मिळतो. तसंच पदलालित्याची देणगी त्याला फटक्यासाठी योग्य 'पोझिशन' घ्यायला मदत करते. कपिलचं पदलालित्य ही काय चीज आहे, हे सांगण्यासाठी एकच किस्सा पुरेसा आहे. १९८० साली मुंबईला फिरकी गोलंदाजीला सर्वतोपरी मदत करणाऱ्या खेळपट्टीवर पाकिस्तानचा इकबाल कासिम चेंडू हातभर बळवत होता. बऱ्याच भारतीय फलंदाजांनी त्याला पॉपिंग क्रिसमधून खेळण्याचा प्रयत्न केला. अर्थात ते काही त्यांना फारसं जमलं नाही आणि ६ बाद १५४ अशी भारतीय डावाची दुर्दशा झाली. आठव्या क्रमांकावर कपिलदेव आला. त्यानं सर्वात प्रथम जर काय केलं असेल तर पॉपिंग क्रिसचं बंधन भुगारून टाकलं. बिनधास्तपणे तो क्रिसच्या बाहेर पडायचा आणि चेंडू स्वतःकडे येण्याअगोदर स्वतःच चेंडूला मिडायचा ! ही तशी फार सोपी गोष्ट नव्हती. एक तर इकबाल कासिम चेंडूला फार उंची देत नाही आणि त्या विकेटवर एक चेंडू चुकला तरी खेळ संपल्यात जमा होता. अशा वेळी पदलालित्य, तीक्ष्ण नजर तर लागतेच; पण फार मोठा आत्मविश्वासही लागतो ! कपिलमध्ये हे सर्व गुण एकवटल्यामुळं इतर फलंदाज चाचपडत असतानाही त्यानं इकबाल कासिमचा यथेच्छ समाचार घेतला आणि काही मिनिटांपूर्वी 'अंडरवुड' भासणारा इकबाल कासिम एकदम सामान्य गोलंदाज भासायला लागला ! दोन तासांत कपिलनं ६९ धावा काढल्या आणि मग मात्र नेहमीप्रमाणे अचानक एका फालतू चेंडूवर विकेट देऊन तो परतला !

'ह्या गुणांबरोबरच कपिलकडे फटक्यांचा फार मोठा खजिना आहे. जगातल्या कुठल्याही गोलंदाजाविरुद्ध, मग तो फिरकी असो किंवा वेगवान, कुठल्याही परिस्थितीत, कुठल्याही खेळपट्टीवर तो मोठेपण उत्साहात ही तिजोरी रिरती करत असतो. साधारणपणे कुठल्याही फलंदाज खेळपट्टीवर आल्यावर पहिल्यांदा विकेटचा अंदाज घेतो, गोलंदाजीचं रंगरूप न्याहाळतो, नजर बसायची वाट पहातो आणि मग फटक्याच्या भात्याला हात घालतो. कपिलच्या ते रक्तात नाही. आल्यापासून कुठल्याही परिस्थितीत गोलंदाजाच्या तालावर नाचायचं नाही, उलट गोलंदाजाला आणि क्षेत्ररक्षकांना आपल्या मर्जीप्रमाणं नाचवायचं हा त्याचा खाक्या आहे ! फटक्यांच्या विविधतेमुळं ते जमूनही जातं. कुठल्याही एका विशिष्ट फटक्याची गुलामी न स्वीकारल्यामुळं वेगवेगळ्या प्रकारच्या चेंडूसाठी वेगवेगळ्या फटक्यांचा तो लीलया उपयोग करतो. कपिलकडे सर्व प्रकारचे ड्राइव्हज आहेत आणि ते अगदी खणखणीत असतात ! चेंडू मरतमरत सीमारेवेकडं चाललाय असं दृश्य कपिल खेळत असताना कधी दिसत नाही. रंगत म्हणजे तो ड्राइव्ह मारताना अंगातला संपूर्ण जोर काढून भारतीय असं कधीच वाटत नाही. त्याची गरजही नसते. कारण त्याचं टायमिंग इतकं उत्कृष्ट असतं, मनगटाचा उपयोग इतका चपखल असतो की, चेंडू जवळून जात असतानाही त्याला हात लावण्याची भल्याभल्या क्षेत्ररक्षकांची प्राज्ञा नसते ! 'त्याचं टायमिंग व्हिड्यो रिचर्डसनएवढं चांगलं आहे' असं किम ह्यूज म्हणतो. त्याच्या कन्हर ड्राइव्हची तुलना सुनील गावस्करनं येत विजय हजारेच्या कन्हर ड्राइव्हजशी केली होती ! कपिलची दुसरी खासियत म्हणजे तो जितक्या सहजतेनं जमिनीलगत ड्राइव्हज मारतो, तितक्याच सहजतेनं क्षेत्ररक्षकांच्या डोक्यावरून आणि अक्षमधून सीमारेषेवर ड्राइव्हज

मारत असतो. लॉर्डसच्या पहिल्या कसोटीत अंगावर शहारे आणणाऱ्या तुफानी खेळीत कपिलनं एडमंडला लॉग ऑफच्या दिशेनं मारलेला बट्कार आठवा ! अगदी सहज तो दोन पावलं पुढं सरसावला आणि उत्कृष्ट टायमिंगच्या जोरावर त्यानं चेंडू सीमारेषेपलीकडे भिरकावला !

चेंडू जमिनीपासून वर उचलणं, काही शास्त्रशुद्धतेच्या कच्छपी लागलेले फलंदाज 'अनैतिक' समजतात. कपिल मात्र चेंडू उचलण्याच्या बाबतीत अनैतिक आणि नैतिक असे भेद मानत नाही. म्हणूनच 'बट्कार' ही अनेक फलंदाजांच्या दृष्टीनं असलेली चैनीची गोष्ट, कपिलच्या कुठल्याही खेळीचा अविभाज्य भाग बनलेली आहे !

ड्राइव्हजप्रमाणे हुकस, पुल्स, स्क्वेअरकटस् ह्या आखूड टप्प्याच्या चेंडूवर सर्वसाधारणपणे मारल्या जाणाऱ्या फटक्यांनीही कपिलचं माडलिकत्व स्वीकारलंय ! पण त्यापैकी कपिलच्या हुकवर मी जास्त फिदा आहे. त्याचा हुक पूर्णपणे शास्त्रशुद्ध नसेल; पण हुक मारल्यावर एक तंगडी हुवेत उचललेला नटराज स्टाइलमधला कपिल पहाण्यात एक आगळी मजा आहे कदाचित हुक हा वेगवान गोलंदाजांचं आव्हान स्वीकारणारा फटका असल्यामुळं कपिलला त्याचं जास्त आकर्षण असेल ! आजकाल हुक हा शॉट तसा दुमिळच झालाय. बंपरपुढं मान तुकवण्याच्या बळावलेल्या वृत्तीचा हा परिणाम आहे. तसं पाहिलं तर हुक मारण्यात धोकाही असतो. हुक व्यवस्थित बसला तर चार धावा मिळतात आणि मुख्य म्हणजे गोलंदाजाचा अहंकार दुखवण्याची संधी उपलब्ध होते; पण मारताना गफलत झाली तर एक क्षेल उडण्याची किंवा चेंडूच चुकला तर शरिराला इजा होण्याची भीती असते; पण 'Live Dangerously' हे पं. नेहरूचं तत्त्वज्ञान कपिलच्या रक्तात भिनलंय ! शेक्सपियरनं एका ठिकाणी लिहिलंय, 'Towards die many times before their death, the valiant never fastes the death but once !'

कपिलदेवची वृत्ती ही अशी आहे. धोका पत्करून 'वीरमरण' त्याला भूषणावह वाटतं; पण गोलंदाजापुढं नतमस्तक होत जाणं त्याला परवडत नाही.

परवाच्या ओव्हलच्या कसोटी सामन्यात तो अगदी खेळ संपायला अर्धा तास असताना खेळायला आला. बरं, भारताची परिस्थितीही फारशी चांगली नव्हती. फॉलोऑन टाळायला दीड-एकशे धावांची गरज होती आणि मुख्य म्हणजे बॉयमच्या एका चेंडूवर हुक करण्याच्या मोहापायीच संदीप पाटील बाद झाला होता; पण तरीही बॉयमनं बंपसं टाकल्यावर कपिल वाकला नाही. त्यानं सातत्यानं हुक मारले. शेवटी बॉयमलाच माघार घ्यावी लागली !

कपिलची हीच वृत्ती भारतीय क्रिकेटच्या दृष्टीनं फार महत्त्वाची आहे. भारतीय क्रिकेट मधल्या काळात बरचसं बचावात्मक झालं होतं. त्याला कारणही होतं. इंग्लंडमधल्या प्रशिक्षकांनी पूर्वीच्या काळी भारतीय फलंदाजीचा नैसर्गिक ढंग जो रणजी, दुलीप, नायडू, मुस्ताकअली सारख्यांनी जोपासला होता, त्याचं पाश्चिमात्यीकरण केलं. भारतीय फलंदाजी ही जास्त जास्त शास्त्रशुद्धतेकडे नेण्याचा प्रयत्न केला. विजय यचंट, विजय हजारे, माणरेकरसारखे शास्त्रशुद्ध फलंदाज त्यातूनच निर्माण झाले. त्यामुळे फलंदाजीला स्थैर्य निश्चित आलं; पण नैसर्गिक, डौलदार फलंदाजीची परंपरा मुस्ताकअलीनंतर खडित झाली आणि पुढे 'शास्त्रशुद्धतेचं' शिवधनुष्यही न पेलवल्यामुळं भारतीय फलंदाजीची बड हूब ना तिथे अशी अवस्था

झाली. ह्या काळात 'आक्रमक' असं विशेषण लावून काही फलंदाज आलेही; पण एक तर परदेशी त्यांची ही आक्रमकता नष्ट तरी व्हायची किंवा कसोटी सामन्याची हवा लागल्यावर ते बचावात्मक बनून जायचे. एखादा पतीडी किंवा एखादा फरख इजिप्तिअर सोडला तर खराखुरा आक्रमक फलंदाज आपल्याला गवसलाच नाही ! आज कपिल आणि संदीपच्या रूपाने ते आपल्याला अकस्मात गवसलेत !

आक्रमक फलंदाजी ही विकेटवर पाय रोवून केलेल्या फलंदाजीपेक्षा शाश्वत नसते. क्षणभंगुरतेचा शाप तिला असतो; पण तरीही काही वेळा दोन तासांच्या धुंवाधार फलंदाजीने जे साधते ते दिवसभरच्या बचावात्मक फलंदाजीनेही साधत नाही ! आक्रमक फलंदाजीचा उपयोग एखाद्या टॉनिकसारखा होतो. ती स्वतःच्या संधाचं सामर्थ्य वाढवते, संधासत्या खेळाडूंचा आत्मविश्वास वाढवते आणि त्यापेक्षाही महत्त्वाचं म्हणजे प्रतिस्पर्धी संधाच्या गोलंदाजांचं खच्चीकरण करत असते. गोलंदाज चिडतात, बाबरतात आणि मग त्यातूनच त्याच्या हातून चुका व्हायला लागतात. त्यांची प्रत्येक चूक मग स्वतःच्या संधाच्या पथ्यावर पडते.

आक्रमक फलंदाजीतली अनिश्चितता कपिलला निश्चितच थोडी-फार कमी करता येईल; पण त्यासाठी कपिलनं मनाला थोडासा चाप लावणं आवश्यक आहे. ठोकाठोकीच्या भारात कपिल कधीकधी झटका वाहवत जातो की, जगातल्या सर्वात जलद चेंडूला, सर्वात दूर पिटाळून लावू शकणारा कपिल. एखाद्या क्षुद्र चेंडूला आपल्या विकेटचं दान देतो ! माधव मंत्रीनी एकदा सुनिलला सांगितलं होतं. 'कुठलाही गोलंदाज हा फलंदाजावर उपकार करत नसतो. त्यामुळं त्याला आपली विकेट देऊन उपकृत करण्याची गरज नसते' हा कानमंत्र कपिलनंही कायम आपल्या कानात साठवून ठेवायला हवा. कपिलनं सुनील गावस्कर व्हावं अशी आमची मुळीच इच्छा नाही. कपिलनं कपिल रहाण्यातच मजा आहे. जगातल्या एकाहून एक सरस आणि भयानक जलदगती गोलंदाजांसमोर एखाद्या तटबंदीसारखा सुनील जेव्हा तासन्तास उभा रहातो तेव्हा आनंद निश्चित मिळतो; पण कपिलदेवची बॅट जेव्हा वेगवान गोलंदाजाविरुद्ध चाबकासारखी चालते आणि वेगात येणारा चेंडू क्षेत्ररक्षकांना जागेवर स्तब्ध उभं करून त्याहीपेक्षा वेगात दूरवर उधळला जातो, तेव्हा मनाला वेगळ्याच गुदगुल्या होतात. कुठे तरी वेगवान गोलंदाजाने पूर्वी केलेल्या अत्याचाराचा सूड उगवल्याच समाधान मिळत.

कपिलदेव आज फक्त २४ वर्षांचा आहे आणि क्रिकेटमधलं ऐश्वर्य त्याच्या पायांशी लोळण घेतंय. भारतीय क्रिकेटमध्ये निव्वळ फलंदाजीत किंवा गोलंदाजीत कपिलएवढं कर्तृत्व गाजवण्यात अनेकांची हयात गेली आहे. कपिलची नुसती फलंदाजीतली दीलत. सरासरीच्या आघाराने जरी मोजली तरी मुस्ताकअली, कॉन्ट्रॅक्टर, रॉय, फरख इजिप्तिअर, बेग, वाडेकर वगैरे निव्वळ फलंदाजीसाठी निवडल्या गेलेल्या खेळाडूंपेक्षा जास्त भरते आणि गुणात्मकदृष्ट्याही त्यांच्यापेक्षा कपिल तसूभरही कमी नाही. गोलंदाजीतही साधारणपणे हेच दिसून येईल. ह्यापेक्षाही मोठी कमाई करायची कुवत त्याच्यात आहे आणि वयाची साथ तर आहेच आहे !

कपिल 'ऑल टाइम ग्रेट' अष्टपैलू खेळाडू होऊ शकेल का ? आजच्या त्याच्या कर्तृत्वावरून तसा अंदाज बांधायला हरकत नाही; पण तत्पूर्वी त्याला आजचा जगातला सर्वोत्कृष्ट अष्टपैलू खेळाडू बनवावं लागेल ! थोडक्यात त्या स्थानावरून बॉयमची उचलबांगडी करणं त्याला जमलं पाहिजे.

इंग्लंडविरुद्धच्या गेल्या दोन मालिकांत तो बॉयमच्या अगदी जवळ येऊन पोहचला असला तरी बॉयमला त्यानं निर्णायकरीत्या मार्ग टाकलेलं नाही ! अर्थात आकडेवारी जेवढी दोघांच्या दर्जात तफावत दाखविते, तेवढी तफावत मात्र प्रत्यक्षात नक्कीच नाही. (बॉयम-१०० बळी १००० धावा २१ कसोटीत, कपिल १०० बळी, १००० धावा २५ कसोटीत आणि बॉयम १५० बळी १५०० धावा ३० कसोटीत, कपिल १५० बळी १५०० धावा ३९ कसोटीत) कपिल आणि बॉयमच्या गोलंदाजीचा दर्जा तसा सारखाच आहे. कपिलची गोलंदाजी बॉयमपेक्षा जास्त वेगवान आहे; पण बॉयमचा स्विंग कपिलपेक्षा जास्त मोठा आहे. ही आकडेवारी दिशाभूल करते ह्याचं कारण असं की, बॉयमला इंग्लंडमध्ये जास्त कसोटी सामने खेळण्याची संधी मिळत असल्यामुळं इंग्लंडमधल्या वेगवान गोलंदाजीला पोषक अशा विकेटचा आणि वातावरणाचा फायदा त्याला मिळतो. उलट भारतात कपिलला दगडी खेळपट्टीला पाहून फोडावा लागतो ! तसंच वेगवान गोलंदाज नेहमी जोडीन 'शिकार' करत असतात. एकाला दुसऱ्याचा आधार लागतो. पूर्वी बॉयमला हेड्रिक्स, विलिस, ओल्डची साथ मिळायची तर आज विलिस-ऑल्ट-प्रिंगलची साथ लाभते. कपिल त्याबाबतीत सुदैवी कुठाय ? घावरी काय किंवा मदनलाल काय, हे वर उल्लेखलेल्या गोलंदाजांच्या दर्जाचे गोलंदाज नव्हेत !

बॉयम कपिलवर कुरघोडी करतो तो फलंदाजीत. कपिल फलंदाजी करताना बॉयमपेक्षा जास्त आकर्षक वाटत असेल, कदाचित काही प्रसंगी जास्त आक्रमकही असेल; पण बॉयमचा बचाव, डाव उभारण्याचं कौशल्य कपिलजवळ आज तरी नाही.

ह्या मालिकेत दोनदा, नव्वदीत कपिल विकेट गमावून बसला, तर बॉयमनं दोनदा शतक पूर्ण केलं आणि ओव्हलवर तर दिसत-कापयंत मजल मारली.

कपिलला, बॉयमला मार्ग टाकणं जमणार नाही असं नाही; पण हे दोघ मात्र त्यानं फलंदाजीतून काढून टाकले पाहिजेत.

अत्यंत लहान वयात, यशाबरोबर लक्ष्मीचाही वरदहस्त कपिलला लाभलाय ! तसा कपिल गरीब वगैरे कधीच नव्हेता. चंदीगडला त्यांची लाकडाची वखार आहे; पण आज क्रिकेटने त्याला त्याहीपेक्षा भरपूर पैसा मिळवून दिलाय ! तो चंदीगडला थ्री स्टार हॉटेलही उघडण्याच्या तयारीत आहे. ह्या पैशाची नशाही त्याच्या डोक्यात गेलेली नाही. शॉरजहॉल जे 'बॅंगसरकर-प्रकरण' घडलं, तेव्हा बॅंगसरकरला वाऱ्यावर सोडून आपण पैशासाठी तिथे मॅचेस खेळलो, हे त्याच्या मनाला कुठे तरी बोटलं असावं ! कारण भारतात परतल्यावर 'द हिंदू' ह्या दैनिकाला मुलाखत देऊन, त्याला झालेला पश्चात्तापही त्यानं व्यक्त केला होता. तसंच बऱ्याच वेळा पैशाला विलगून मदिरा येते आणि नंतर कदाचित मदिराक्षी आणि इतर सवयी ! पण कपिल आज त्यांपासून चार हात दूर आहे आणि पुढेही रहावा अशी इच्छा आहे. माझे हे विचार कदाचित प्रतिगामी वाटतील; परंतु 'रात्र' गाजवून दुसऱ्या दिवशी ऑस्ट्रेलियाची दाणादाण उडवणाऱ्या फेडी ट्रॅम्बनचं उदाहरण आपल्या बाबतीत योग्य ठरत नाही. इतिहासाची त्याला साक्ष आहे !

कपिलच्या आगमनामुळं भारतीय क्रिकेटमधली मरगळ झटकली गेली आहे. एक प्रकारचं चैतन्य भारतीय संधात आलंय. कपिलचा आदर्श समोर ठेवून अनेक नवोदितांना त्यापासून स्फूर्ती मिळाली तर भारतीय क्रिकेटचा भविष्यकाळ उज्ज्वल ठरण्यास काहीच हरकत नाही. □

निगाह रखवो

मराठी गझल युग येत आहे !

प्रा. डॉ. श्रीरंग संगोराम

‘गीतगंगेच्या तटावर ये तुझी घेऊन घागर
हुंदका दाबून माझा वाट मी पाहीन तोवर ।
ये गडे, तू पूर्णिमेचे चांदणे बेणीत माळून
आतं अधिन्या आसवांची आरती हवयात घेउन ॥’

जुलै ८२. फर्ग्युसन महाविद्यालयाचे नवेकोरे विशाल रंजनसभागृह. महाविद्यालयाच्या प्राध्यापकांनी व विद्यार्थ्यांनी आपल्याबरोबरच निवडक कथा-रसिक नागरिकांना संयुक्त कलास्वादाचे हक्काचे ‘संकेतस्थळ’ मिळावे म्हणून खोललेले ‘आविष्कार’ नावाचे रंगपीठ आणि या रंगपीठाच्या जन्मदिवसाचा तो कार्यक्रम. सादरकर्ते कविवर्य सुरेश भट. वरील लाजवाब ओळी त्यांच्या मर्दानी गर्दनीतून अशा काही भावभास्वर आणि ‘पुर-असर’ (परिणामकारक) ढंगात प्रकटत होत्या की, श्रोतृवृंदाने फुललेल्या सभागृहातील वातावरण ‘चाव्ड’ होऊन गेले होते. त्या प्रसादगुणाला काही मर्यादा ? सहज-सुंदर शब्दावलीतून लडिवाळ सूक्ष्म भाव असे काही ‘माळले’ गेले होते आणि ते असे चपखल पोचत होते की, कुणीही सुरेशभैयांना मैफलीचा बादशहा म्हणावं ! त्यांचं काव्यगायन ऐकत असताना ‘रंग माझा वेगळा’ या त्यांच्या काव्यसंग्रहाच्या प्रस्तावनेतील पु. ल. यांची वाक्ये आठवत होती—‘भटांची कविता गाता येते. ते काही गानकलापारंगत गायक नाहीत; पण अंतःकरणात मात्र सुरांचा क्षरा आहे. एका अर्थी ते भारतीय संगीतकलेचा अभ्यास केलेले गायक नाहीत हे चांगले आहे.’

खरोखर, कवितेतील प्रत्येक शब्द पोचविण्याची भटांची हातोटी लाजवाब होती (आहे). या कार्यक्रमातही इतर कार्यक्रमांप्रमाणेच त्यांनी पुढे गझलाच म्हटल्या. या मैफलीतून एक उत्साहवर्धक अनुभव मिळाला की, १९८२ मध्ये देखील सर्वसामान्य तरुण विद्यार्थी-विद्यार्थिनीनाही कविता ऐकावीशी वाटते, त्यांना ती आवडते, त्यांच्यापर्यंत पोचते. अर्थात् याची कारणे दोन आहेत. एक कविवर्य भट याची पेशकारी आणि गझल या काव्यप्रकारातील कलात्मक सुगमता व रंजकता. ही दोन वैशिष्ट्ये मराठी गझलला रसिकांच्या मैफलीत पाय रोवू देण्यास उपकारक ठरणारी आहेत आणि मराठी गझलचे पुन-

रस्थान होण्यास किंचित् अनुकूलताही गेल्या दोन महिन्यांत निर्माण झाली असे म्हणता येईल.

कारण पुण्यातील जून व जुलै महिने काव्यरसिकांना जातिवंत गझलच्या मराठी अवताराचे दर्शन घडविणारे होते. जून महिन्यात महाराष्ट्र साहित्य परिषदेत मराठी युवा गझलकारांचे संयुक्त सादरीकरण झाले. त्यात अर्थातच मूर्धन्यस्थानी गझलनवाझ सुरेश भट होते आणि सूत्रसंचालक होते गझलमर्मज्ञ प्रा. सुरेशचंद्र नाडकर्णी. सुरेश भटांना वाट पुसत आपली स्वतःची अशी रचनात्मक छाप निर्माण करू पाहणाऱ्या या तरुण कवीमध्ये कु. ज्योती बालिगा या मुंबईच्या युवा कवयित्री पण होत्या. या कार्यक्रमावरून असे जाणवले की, मराठी गझल आता कात टाकून उभी राहात आहे, तिचा कायाकल्प होऊ पहात आहे. लहान-थोर तरुण-तरुणींच्यामध्ये गझलच्या निर्मितीचे आकर्षण निर्माण झाले आहे आणि गझलच्या मैफलीचा आनंद लुटण्याला ‘वयवाले’ आणि ‘वय निघून गेले’ वाले सर्व थराचे श्रोते उत्सुक आहेत.

म. सा. प. मधील मैफलीमध्ये आठ-दहा गझलकारांनी आपली हजेरी लावली. प्रा. नाडकर्णी यांनी आपल्या आर्जेची शैलीमध्ये गझलचं महत्त्व आणि तिचं स्वरूप यासंबंधी उर्दूतील उदाहरणे देऊन एक भूमिका तयार केली आणि याची जाणीव करून दिली की, अस्सल गझल मराठीला परवापर्यंत सापडलेलीच नव्हती. ती आता आता पुढे येऊ लागली आहे वगैरे. कार्यक्रमही रंगतच गेला आणि शेवटी सुरेश भटानी प्रथम ‘देखावे बघण्याचे वय निघून गेले’ ही हमखास दाद घेणारी व सवयीच्या श्रोत्यांना आवडणारी गझल म्हणून सभेवर जबरदस्त पकड घेतली आणि त्यांच्या इतर निवडक गझलांचा आस्वादही श्रोत्यांना मिळाला.

गझल पेश करण्याच्या या कार्यक्रमाच्या आणखी एका घटनेची भर पडली. संगीताच्या आधारे गझलगायन. सुरेश भट यांना गझलचे सादरीकरण सर्वांपर्यंत पोचवायचे आहे. ते संगीताच्या माध्यमातूनही व्हावे व या संगीत मराठी-गझल-गायनाला उर्दू गझल गायनाप्रमाणे रसिक श्रोत्यांचा आश्रय मिळावा ही त्यांची तळमळ. म्हणूनच ‘आविष्कार’च्या कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून व नंतर एका खास कार्यक्रमाच्या रूपाने त्यांनी श्री. सुधाकर कदम यांचे गझल-गायन श्रोत्यांना ऐकविले. ‘आविष्कार’ मध्य कदमाचे गझल-गायन ‘कर्टेन फॉल’ प्रमाणे मध्यातरसदृश असे झाले. श्री. भटाना या गुणी जवानास (‘जफर’च्या गझलमधील) ‘दो गझ जमान’ मिळवून घ्यायची आहे, हे लक्षात घेण्यासारखे होते; परंतु ‘मराठी गझल कशी गायिली जावी’ याचा एक वस्तुपाठही प्रस्तुत करण्याचा हेतू त्यामागे होता. म्हणजे महाराष्ट्रातील इतर गायक मराठी गझल गातात ती भावगीताप्रमाणे गातात. त्यांना गझल-गायनाचे मर्म उमगलेले नाही, असा त्यातील अभिनिवेश होता आणि या पूर्वग्रहाचे व आग्रहाचे प्रत्यंतर साहित्य परिषदेतील कार्यक्रमात विशेषत्वाने मिळाले. कारण या कार्यक्रमाचे नाव होते ‘अशी गावी मराठी गझल.’

वरील तीनही कार्यक्रमातून ‘गझल’ संबधीच्या अशा अभिनिवेशाचे दर्शन प्रकर्षाने घडले. वस्तुतः ‘गझल’ हा गीत-प्रकार मराठीला एकदम नवा नाही. १९३३ साली माधव जुलियन याची ‘गज्जलांजली’ प्रकाशित झाली. तिच्या प्रस्तावनेत माधवरावांनी

कविवर्यं सोरोपतांपासून नाटककार खाडिलकरापर्यंतच्या रचनाकारांनी गझल या वृत्ताचा उपयोग कसा केला आहे याचे सूचन केले आहे; परंतु माधवराव मात्र त्या मंडळीची गझल स्वीकारण्यास तयार नाहीत. कारण त्यात त्यांना वृत्तशैल्य़ाचा दोष दिसतो. त्याचप्रमाणे अलीकडच्या वर्षात सुरेश भट व त्यांचे अनुयायी माधव जूलियन यांच्या गझलला स्वीकारण्यास तयार नाहीत. त्यांना विदा करदीकर, मंगेश पाडगांवकर, बोरकर, बढे इत्यादींपैकी सर्वांचीच गझल कमअस्सल वाटते. त्यांचे म्हणणे असे की, इतर मराठी कवींना गझलची नाडी सापडलेलीच नाही. ती सापडली आहे सुरेश भट यांना आणि त्यांच्या संप्रदायातील काही निवडक युवा कवी-कवयित्रींना. या विचारसरणीचे मुख्य सूत्र हे की, इतर कवींनी गझलवृत्तात फक्त भावगीते लिहिली आहेत. गझलचा 'फॉर्म' आणि 'फीलिंग' त्यांना आकळलेलेच नाही. हा विचार अत्यंत दृढतेने व निग्रहाने पुणेकराच्यासमोर गेल्या दोन महिन्यात प्रात्यक्षिकाच्या रूपाने (त्यात एप्रिलमधील पुणे विद्यापीठाच्या मराठी विभागात झालेले प्रा. नाडकर्णी यांचे व्याख्यानही घ्यावे) आला आणि मराठी-गझल-गीतप्रकाराच्या बाबतीत 'लक्षवेधी प्रस्तावा' सारखी स्थिती निर्माण झाली.

गझलचे वैशिष्ट्य

मराठी-गझलसंबंधीचा हा नवविचार समजून घेणे आवश्यक आहे. त्याकरिता 'गझल'च्या मूळ रूपावर एक विहंगम दृष्टी टाकली पाहिजे. 'गझल'चा संबंध उर्दू भाषेशीच असणार हे नकळत सर्वांच्या मनावर बिंबलेले असते. उर्दू भाषेची दरबारी ऐट, तिच्यातील हळवा नाजूकपणा, नम्रता, तिची लाजवाब 'ईडियम' व लवचिकपणा, शब्द व शब्दबंधाच्या अनेक खुमासदार छटा लीलया व्यक्त करण्याची तिची हातोटी, थोडासा शब्दार्थ लक्षात आला की तीराप्रमाणे अंतःकरणात प्रवेश करण्याची ताकद या सर्व गुणांमुळे उर्दू न येणाऱ्यालादेखील त्या भाषेबद्दल एक सुप्त आकर्षण असते. त्यामुळे गझल ही उर्दू भाषेचीच मक्तेदारी आहे असे म्हटल्यास कुणाला ते चुकीचे वाटत नाही. उर्दू गझलचे वृत्त आणि वृत्तीविषयक काही संकेत पक्के ठरून गेले आहेत. त्यात इकडेतिकडे होण्यास ही गझल मुळी तयार नसते. उदारदुर्गारथ, प्रेमाच्या शेकडो विनवण्या करतील; पण चुकूनही 'हे प्रियतमे' असं स्वच्छ म्हणणार नाहीत. 'वह' या पुल्लिङ्गी 'तो'चाच उपयोग ते प्रिय व्यक्तीच्या उल्लेखासाठी करतील. उर्दू गझलच्या यमकाचे व अनुप्रासाचे कायदे म्हणजे वज्रलेप. गझलच्या पहिल्या दोन ओळींना मतला (मथळा) म्हणतात आणि शेवटच्या दोन ओळींना 'भक्ता' म्हणतात, ज्यात कवीचे नाव असते. पहिल्या ओळीतील शेवटची काही अक्षरे पुढील प्रत्येक शेराच्या दुसऱ्या ओळीशी जुळणारी असतात, हे त्याचे यमक. या यमकाच्या अलीकडे 'काफिया' असतो. त्यात वरच्या व खालच्या चरणांच्या शब्दातील शेवटचा स्वर जमावा लागतो. शिवाय गझलमधील प्रत्येक शेर स्वतंत्र असतो. या सर्वांबरोबर महत्त्वाचे वैशिष्ट्य हे की, गझलचे सारे कवित्ववैभव शेराच्या एकचतुर्थांश भागात साठविलेले असते. पहिल्या ओळीत व दुसऱ्या ओळीच्या अर्ध्या भागात कथन असते. 'दाद' जी मिळते ती या ढरऱ्याच्या एकचतुर्थांश हिश्यातील चमत्कृतीला मिळत असते. थोडक्यात उर्दू गझलचे स्वरूप हे असे आहे.

सांगायाचा मुद्दा हा की, नूतन संप्रदायी मराठी गझलने उर्दू गझलच्या या रूपात्मक वैशिष्ट्यांचा जवळजवळ पूर्णपणे व 'रिलिजसली' अंगीकार केला आहे. हे एका उदाहरणाने समजून घेता येईल. कविवर्य भटांच्या गझलमधील दोन शेर आहेत-

पुनः तेजाब दुःखाचे उरी फेसाळुनी गेले ।

पुनः ओठावरी गाणे तुझे घोटाळुनी गेले ॥

उपाशी प्रश्न हा माझा उभा आहे तुझ्या दारी ।

कसे तारुण्य ते होते मला जे टाळुनी गेले ॥

यातील पहिल्या शेरमध्ये 'मतला' आहे. त्यात 'गेले' ही ओळीच्या शेवटची अक्षरे 'रदीफ' (=यमक) आहेत. दुसऱ्या शेरमधील दुसऱ्या ओळीत या रदीफचे पालन झाले आहे, 'गेले' शब्दाच्या अलीकडे 'ळुनी' ही अक्षरे आहेत. (यातील 'आउई' हे स्वर 'काफिया' आहेत.) हा 'प्रासा'चा एक प्रकार. दुसऱ्या शेरमध्ये हा काफिया 'टाळुनी' या शब्दात दिसतो. भटांच्या या संपूर्ण गझलमध्ये ओवाळुनी, गुडाळुनी, गंधाळुनी, कंटाळुनी असे काफियाचे परिपालन झालेले आहे. आता यातलं महत्त्वाचं वैशिष्ट्य हे की, प्रत्येक शेरमधील परिणामकारकता चौथ्या भागात साठविलेली आहे. 'उपाशी प्रश्न हा...दारी' यात एक विधान आहे. तो प्रश्न कोणता याचे उत्तर दुसऱ्या मिसऱ्यात (ओळीत) आहे; परंतु 'कसे तारुण्य ते होते' इथपर्यंत श्रोत्यांच्या मनात फारसं 'सेन्सेशन' निर्माण होत नाही. 'मला जे टाळुनी गेले' हे शब्द कविमुखातून बाहेर पडताच 'वाह! कया बात है!'ची दाद मिळते. ही दाद मिळावी यासाठी शेर सांगण्याचाही एक विशेष ढंग असतो. कवी श्रोत्यांचे कुतूहल बरेचसे जागृत करतो आणि मग एक खास 'अदा'मध्ये तो या चौथ्या ओळीचा उच्चार करतो. गझलचा प्राण जणू काही या एकचतुर्थांश भागात साठविलेला असतो आणि हे जेव्हा मनासारखी जमते तेव्हा गझलकाराला स्वर्गसुखाचा आनंद होत असतो !

या सर्व विवेचनावरून हे लक्षात यावयास हरकत नाही की, गझल ही एका प्रकारे कृत्रिम बांधणीची आणि भावचमत्कृतीचा हव्यास असलेली पद्यरचना आहे. नूतन गझलसंप्रदायाचा तिच्या या वैशिष्ट्यावर विशेष भर आहे.

'गाण्यात सर्व माझ्या माझे इमान आहे ।

ज्याचे खरे न गाणे तो बेइमान आहे ॥'

या पाडगावकरांच्या गझलमध्ये हा एकचोर्थाई चमत्कार नसल्यामुळे त्याला हा संप्रदाय अस्सल गझल मानायला तयार नाही. कोण जाणे त्यांना असे वाटत असावे की, गझलचा प्रत्येक शब्द हृदयाला जाऊन भिडला तर चमत्कृतीच्या अंशाची मातब्बरी कमी होईल आणि मैफलीत दाद मिळणार नाही.

आता ही कविवर्य बोरकरांची गझल पाहा:-

शाश्वताचा मी किनारा शैशी हिडून आलो ।

तेथल्या आनंदमेधी मोकळा साप्टांग न्हालो ।

स्वर्ग तो येथेच आहे जाणिले तेव्हाच, आणी-

चांदणे झाले उन्हाचे यामिनी नक्षत्रखाणी ॥

उषड आहे की, यात रदीफ, काफिया, एकचतुर्थांश ओळीत

कोंदटलेला चमत्कार हे काहीही नाही; पण कुणीही सांगावे की, ही गझल आपल्या सर्व अंगांनी आपल्याला भिडते की नाही ?

काही घोके

परंतु मराठी गझलच्या नवसंप्रदायाचे लक्ष तिच्या सादरीकरणावर जास्त आहे. गझलच्या मैफली झडल्या पाहिजेत. त्यास सामान्यांपासून विशिष्टांपर्यंत सर्वांची बुलंद दाद मिळाली पाहिजे. दाद मिळवायची म्हणजे चमत्कृती आलीच. त्याचबरोबर सर्वांना हवी-हवीशी वाटणारी गुलगुलीत प्रणयभावना, चमकदार विशेषणे, रंजक अतिशयोक्ती, कलात्मक धक्का देणारा गोड अपेक्षाभंग, तिरकस अलंकारयोजना यांनी 'शृंगारित' करून आवश्यक पेशकारीने प्रस्तुत केली म्हणजे दुसरे काय हवे ? म. सा. प. मध्ये झालेल्या गझलच्या संयुक्त सादरीकरणामध्ये याचेच प्रत्यंतर आले. हेही खरे की, काही गझलीमध्ये विफलता, निराशा, उपेक्षा, हिशेबी जगाकडे तुच्छतेने बघण्याची दृष्टी हेही विषय होते; परंतु या विषयांचाही एक आवर्त तयार होऊ पाहात आहे आणि तरुण गझलकार या आवर्तात आणि गझलच्या बाघणीच्या चक्रव्यूहात आनंदाने सापडलेले आहेत, हेही तितकेच खरे. एवंगुणविशिष्ट मराठी गझलच्या मैफली आता पुण्यात ब महाराष्ट्रात होत राहणार आहेत. या मैफलीचे स्वागतही करावेसे वाटते. कारण त्यामुळे समुदायाला कवितेचा सहवास लाभणार आहे. चांगली गझल ही कल्पनारम्यतेत कमी पडत नसते. शिवाय त्यात प्रणयभावनेला प्राधान्य. त्यामुळे 'स्वार्थाच्या बाजारातून' हा 'कलात्मक विरंगुळा' मिळत असेल तर ते चांगलेच आहे; परंतु 'हेच खरे काव्यवैभव' असा आग्रह जेव्हा धरला जातो तेव्हा चिंतनीय परिस्थिती निर्माण होते आणि मराठी गझलच्या या नूतन उत्थानाच्या पार्श्वभूमीवर साहित्यप्रेमीना याची जाणीव होऊ लागली आहे. 'साहित्याचा अर्क म्हणजे कविता आणि कवितेचा अर्क म्हणजे गझल' (श्री. सुरेश भट, 'मेनका' जुलै ८२) असे जेव्हा प्रतिपादन होऊ लागते तेव्हा काही कळनासे होऊन जाते. कारण या ठिकाणी जी गझल अभिप्रेत आहे ती वर वर्णन केलेली उर्दूचा वारसा घेऊन आलेली गझल आहे,

मराठी गझलला मराठी मातीचा वास असला पाहिजे, याचीही नूतन गझलसंप्रदायास जाणीव आहे; परंतु त्याकरिता उर्दूतील तिरकस अलंकारयोजना, अतिशयोक्ती, मद्य, तेजाब, जहर, विकत घेतलेली हुरहूर यांपासून थोडे बाजूला हटणे आवश्यक आहे. तसे घडेल असे कमी वाटते. कारण 'गझल' या फॉर्मवर उर्दूच्या शैलीचा जबरदस्त पगडा आहे आणि त्याच्या मोहातून नवीन गझलसंप्रदाय मुक्त होऊ शकेल असे वाटत नाही. मराठी गझल-मैफलीतून जे दिसले त्यावरून असे कुणाचेही मत होऊ शकेल.

नवीन गझलसंप्रदायात नवप्रविष्टांच्या बाबतीत आणखी एक धोका संभवतो. तो १९ व्या शतकातील विख्यात उर्दू कवी हाली यांच्याच शब्दात देणे उचित ठरेल. 'आजची गझल केवळ अनुकरण-प्रवृत्तीतून जन्मास आलेली असल्याकारणाने प्रेमवेड्याची भूमिका बघविणारा नट आणि प्रेमापायी वेडा झालेला प्रेमिक यांच्यात जे अंतर असते तेच आजची गझल आणि उदात्त प्रेमास आळवणाऱ्या पूर्वीच्या गझला यात दिसून येते,.....विषयवासेचा वाराही अद्याप

ज्यास लागलेला नाही अशा यौवनाच्या प्रवेशद्वाराशी येऊ घातलेल्या तरुणाने काव्यात आळविलेला शृंगाररस आणि सत्तरी उलटलेल्या 'तरुणाने' केलेले प्रणयाराधन सारखेच हास्यास्पद ठरते,' (मुक-हमा-ए-शेरोशायरीतून उद्धृत).

नूतन गझल-मैफलीचा आणखी एक भाग म्हणजे गझलचे संगीतातून गायन. हेही उर्दू-गझल-गायनाच्या अनुकरणावरच आधारलेले; परंतु त्याबद्दल तक्रार करण्यासारखे काही नाही. कारण चमत्कृति-प्रधान गझल संगीतातून पेश करताना जी 'नजाकत' 'अदाकारी' आणि 'सुरेल शॉकट्रीटमेंट' घावी लागते त्याचे तत्र उर्दू गायकांनी कमालीचे विकसित केलेले आहे. हे गायक वरच्या स्वरात फारसे गाणार नाहीत. मंद्रसप्तकात राहून प्रेमाची कानगोष्ट केल्यागत भ्रमराच्या गुंजारवाप्रमाणे ही मंडळी जेव्हा गझल गातात तेव्हा ते गायन आपल्याला मोहून आणि मोहून टाकते. यातच श्रुतीची किंवा स्वर-कर्णाची पखरण आणि रागबंदिशीतून कलात्मक रीतीने बाहेर येऊन मिश्र स्वराची गुंफण ही मंडळी अशी काही लाजवाब करतात की, 'कलिजा खलास' व्हावा ! शिवाय यात तद्रज्जी ज्या 'बरसाती' लग्न्या लावतो त्यामुळे सुप्त कामभाव चेतविण्याची किमया आणखी-नच यशस्वी होते.

नूतन मराठी गझल संप्रदायास हे सर्व हवे आहे. मग गझलच्या या संगीत मैफलीत प्रणयभावमुक्त शायरीला प्राधान्य असणार हे उघडच आहे. काही व्यथा-विफलता आळवणारी शायरी पण येईल; पण अग्रमान तिला नाही. यातही तक्रार करायचे कारण नाही. कारण हा सगळा 'परफॉर्मिंग आर्ट'चा 'डिस्टले'चा भ्रमाला आहे. आपली गझल ही जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोचावी, त्यांची दाद आपल्याला मिळावी ही 'हसरत' त्यामागे आहे. त्यामुळे संगीताचे सर्वरंजनकारी माध्यम घ्यावे लागणारच.

परंतु या पार्श्वभूमीवर 'आविष्कार' मध्ये व म. सा. प. मध्ये श्री. सुधाकर कदम यांचे जे गझलगायन झाले त्यातील अभिनिवेशाबद्दल थोडे तक्रारीच्या सुरात बोलवे लागेल. कारण 'अशी गावी मराठी गझल' या प्रतिज्ञेने तो कार्यक्रम सादर झाला. गायन म्हटले की, तिथे गायनाचे कायदे आले. कदमांचा सूर पक्का नव्हता. तो कमी घासला गेलेला आहे. ते पंचमाच्या खाली फारसे येत नव्हते. गंधाराच्या पुढेच त्याची धाव होती. श्रुतीचा किंवा स्वरकर्णाचा वापर कमी होता. रागाचे तरल मिश्र रूप घोळविण्याची कला 'नहीं के बराबर' होती. गझलातील चमत्कृतीचा चरण श्रोत्यांना विस्वासात घेऊन हलकेच पण बुलंद करून पोचवण्याची हातोटी त्यांना अजून म्हणावी तितकी जमलेली नाही. मराठी गझलचे पारंपारिक गायन भावगीतासारखे आहे असे म्हणत असताना श्री. कदमही त्याचेच अनुसरण करीत होते. खरे म्हणजे त्यांनी इतक्यात 'प्रकट' व्हायला नको होते. मराठी गझलला जर संगीतात्मक मैफलीत उतरायचे असेल तर कॉम्प्रोमाइज करून चालणारे नाही.

लेखाच्या शीर्षकात 'मराठी गझलयुग' असा शब्दप्रयोग केलेला आहे. आतापर्यंतच्या 'बातचीत' वरून या शब्दप्रयोगाचे प्रयोजन लक्षात येईलच. मराठी मातीचा वास असलेली गझल निर्माण करत असताना मराठी मातीला गझलचा वास आहे का याचाही विचार व्हावा असे वाटते. आज भावगीतगायनाला 'पातळ दिवस' आले

आहेत, त्यामुळे गझल-मैफलींना अनुकूलता मिळण्यास प्रत्यवाय नाही. रविकिरण मंडळ, कविवर्य बोरकर, कविवर्य विदा-मंगेश-वसंत यांनी रसिकसमाजात कविता सादर करण्याचे जे कार्य केले (करीत आहेत) ते गझल-मैफलींच्या रूपाने होऊ पहात आहे असे दिसते; परंतु निखळ गझलांचे सादरीकरण हे स्वतःही साहित्यिक उंची गाठू शकणार नाही आणि श्रोत्यांनाही 'वाचे वरवे कवित्व' च्या शिखराला नेऊ शकणार नाही. आम्हाला गझलनवाझ सुरेश भटांच्यापेक्षा तिलो-त्तमेसारख्या सुंदर भावकविता लिहिणारे भट जास्त हुवेसे वाटतात. 'माझिया पायावरी आकाशगंगा लोळते। चेहरा माझा कधी आभाळ

हे कुर्वाळिते।' ('रूपगंधा') 'आपल्या कैफात' राहून म्हणणारे सुरेश भट खऱ्या अर्थाने प्रभावित करतात 'मी बेपर्वा, एक मस्त रंगेल कलंदर' ('रूपगंधा') अशा भटांनी गझलच्या कृत्रिम लावण्याला इतके का भुलावे हे कळत नाही. कलंदरांना असा प्रश्न विचारणेही धाडसाचेच आहे, तेव्हा प्रश्न सोडून द्यावा हे बरे मात्र जो प्रश्न शिल्लक राहतो तो हा 'मराठी गझलयुग येत आहे काय?' याची वैचारिक पार्श्वभूमी मांडली आहेच. प्रत्यक्षात काय होईल ते पाहावयाचे आहे.

□

छू मंतर

नाटके उदंड जाली

प्रा. वसंत कानेटकर हा जादूगार नाटककार (किंवा नाटककार जादूगार) भराभर आपल्या पोतडीतून नवनवीन नाटकांच्या चीजवस्तू बाहेर काढण्यात अतिशय पटाईत आहे. विनोदी नाटक, गंभीर नाटक, ऐतिहासिक नाटक, सामाजिक नाटक अशा ढोबळ वर्गीकरणातील प्रत्येक प्रकाराला या जादूगाराने आपला एक तरी प्रतिनिधी दिला आहे. 'प्रहसन' हा प्रकार कानेटकरांच्या हातून वचावलेला होता. नुकत्याच आलेल्या 'छू मंतर' द्वारे त्याही आघाडीवर कानेटकरांनी उडी टाकली आहे. कानेटकरांनी नाटकाच्या रूपात प्रहसनप्रकार हाताळला नसला, तरी त्यांच्या काही एकांकिका म्हणजे प्रहसनेच आहेत. उदाहरणार्थ व्यासांचा कायाकल्प ('छू मंतर'च्या निमित्ताने या एकांकिकेचा नंतर पुन्हा उल्लेख येईल). मद्राशीनं केला मराठी भ्रतार.

एखादी विसंगत वाटणारी कल्पना घेऊन तिच्या आधारे बाकीच्या घटना रंगवून प्रहसन हा प्रकार रंगवलेला असतो. ही मुळातच विसंगत वाटणारी, फक्त वाटणारीच नव्हे तर कदाचित असणारीही मध्यवर्ती कल्पना बिनतक्रार स्वीकारण्याची जबाबदारी अर्थातच प्रेक्षकाची असते. 'छू मंतर'साठी कानेटकरांनीही अशीच एक कल्पना घेतली आहे-मंत्रशक्तीने आपल्या पूर्वजन्मात प्रवेश मिळवण्याची सरदार चिमाजीअप्पा खाजगी-वाल्यांची (सदाशिव अमरापूरकर) पहिली पत्नी राधा मेल्यानंतर चिमाजीअप्पांचे पुरोहित हरेश्वरशास्त्री (राजा नाईक)चिमाजी-

अप्पांच्या विनंतीवरून तिला परत बोलावतात. या जन्मी ती चिमाजीअप्पांच्या नातवाची-पोपटची (लक्ष्मीकांत बेर्डे) प्रेयसी अनुराधा (सुपमा तेंडुलकर) बनलेली. अनुराधा पाहता पाहता या मंत्रशक्तीच्या प्रभावाने राधा बनते आणि चिमाजीअप्पाला नवरा आणि पोपटला नातू समजू लागते. चिमाअप्पा हा गडी मुळातच रंगेल, त्यामुळे तो या प्रकाराने एकदम खुप होतो; तर बिचाऱ्या पोपटचा तडफडाट सुरू होतो. हे सगळे लफडे निस्तरण्याच्या प्रयत्नात चिमाजीअप्पाचा मुलगा बाळासाहेब (विजय साळवी) सून मनकणिका (नयना आपटे) आणि नातू पोपट हे तिघेही अनुक्रमे मास्टर रत्नकांत (हा स्त्रीपाटी नट म्हणजे चिमाजीअप्पांच्या पूर्वयुष्यातील एक आपुक्कमापुक्क), पै. जगू-ताई (खाजगीवाल्यांच्या आश्रयाला असलेला पहिलवान) आणि कृष्णावतारस्वामी अशा आपापल्या पूर्वजन्मांमध्ये ढकलले जातात. शेवटी हा सगळा घोळ निस्तरण्याच्या नादात हे सगळेजण आपापल्या वर्तमान जन्मात परत येतात; पण त्यांच्यावर मंत्र टाकणारे हरेश्वरशास्त्री मात्र आपल्या पूर्वजन्मात जातात.

आधी उल्लेख केलेल्या 'व्यासांचा कायाकल्प' या कानेटकरांच्या एकांकिकेतही कानेटकरांनी मंत्रशक्तीने तारुण्य परत मिळणे ही कल्पना वापरली आहे. त्या प्रकाराने महामहोपाध्याय बाळशास्त्री व्यास, त्यांचा मुलगा बापूराव आणि नातू ज्ञानू या तिघांच्या बाबतीत घोटाले उद्भवतात.

फार्स हा प्रकार त्यातील विनोदामुळे प्रेक्षकांची झटकन पकड घेण्याला समर्थ असतो, त्याचप्रमाणे ती पकड अखेरपर्यंत कायम ठेवण्याच्या बाबतीत तितकाच अवघड ठरतो. सतत चढत्या क्रमाने त्यात घडत जाणारा गोंधळ एकमेकांत अडकणाऱ्या, एकमेकांवर आपटणाऱ्या आणि त्यातून घडपडणाऱ्या घटना आणि त्यातून येणारी वाढती गंमत यांच्या साह्याने फार्स फुलत जातो. फार्समध्ये वेळाचा विचार करता नव्या-णव टक्के वेळ खर्च करून घातलेला आणि परमोच्च बिंदूला पोहोचवलेला गोंधळ उर-

लेल्या एक टक्क्यात फटाफट निस्तरावा लागतो. हा निस्तरण्याचा वेळ ज्या प्रमाणात वाढेल त्या पटीत फार्सची रंगत बिघडत जाते.

'छू मंतर' मध्ये पहिला अंक त्यातील गोंधळामुळे फुलत राहतो; पण दुसरा अंक मात्र या गोंधळ निस्तरणे मोहिमेमुळे आणि त्या मोहिमेच्या वाढीव वेळामुळे वाढत्या प्रमाणात कंटाळवाणा बनत जातो. (नाटक फक्त दोन अंकीच आहे.) फार्समध्ये घडणाऱ्या घटनांमधील अनपेक्षिततेचे धक्के आणि त्यामुळे येणारी मजा 'छू मंतर'च्या दुसऱ्या अंकात फार झटकन संपून गेल्यामुळे प्रेक्षकांनी आधी मनाशी कल्पिलेल्या घटनाच घडत राहतात. मग मागे उरतात ते अधून-मधून घडणारे शाब्दिक विनोद आणि फार्सची नस अचूक सापडलेले अभिनेते.

आयर्जून उल्लेख करावा लागतो तो विजय साळवी आणि लक्ष्मीकांत बेर्डे यांचा. बाळासाहेब आणि पोपट (आणि अर्थातच दोघांचे पूर्वजन्मही) दोघांनी अतिशय अटूल उभे केले. राजा नाईक आणि अनंत मिराशींच्या छोट्या भूमिकाही उत्तम.

नाटकाचे दिग्दर्शक सदाशिव अमरापूरकर म्हटल्यानंतर प्रयोगातील अपेक्षित सफाई मात्र जाणवली नाही. हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतक्या फार्सिकल हालचाली अथवा संरचना वगळता बाकी प्रयोग म्हणजे अमरापूरकरांनी 'सब घोडे बारा टक्के' न्यायाने उरकलेला वाटला. विशेषतः मंत्र टाकण्याचा प्रकार तर बालनाट्यातही न शोभणाऱ्या वेडूक उड्यांइतका अनाकर्षक आहे. नाटकाचे संगीत अनंत अमेंबल यांचे. सियेसाय-झरवर मंत्रपुष्पांजलीची चाल वाजविण्यासारख्या एक-दोन कल्पना या गृहस्थाने चांगल्या वापरल्या.

नाटकाच्या या सर्व उणोवांची (अभिनेत्यांच्या जमेचा अपवाद वगळून) बेरीज करता कानेटकरांच्या उदंड नाटकांची फक्त संख्या आणखी एकाने वाढवण्यापलीकडे विशेषेसे काही या नाटकाला साधत नाही !

-सदानंद बोरसे

मला एका गोष्टीचे राहून राहून आश्चर्य वाटते. सलामला जाहीरनामा, थिअरी, स्टॅटिस्टिक्स वगैरे गोष्टी त्या स्वरूपात माहीत नसताना तो पार्टीच्या वेगवेगळ्या कालखंडातील इतिहास इतका व्यवस्थित कसा मांडू शके ?

नंतर माझ्या लक्षात आले की, पार्टीचे जीवन अत्यंत सूक्ष्मपणे व सर्वतोपरी जगणारा तो एक कॉन्ग्रेस होता.

आमची टक्कर सुधारणावादी विरुद्ध क्रांतिकारक अशी व्हायला हवी होती हे त्याला मान्य होते; पण तसे घडले नाही ह्याबद्दल तो खिन्न असे.

“ ये भी पार्लमेंटवाले लोग हैं ” कॉन्ग्रेस सलाम म्हणे.

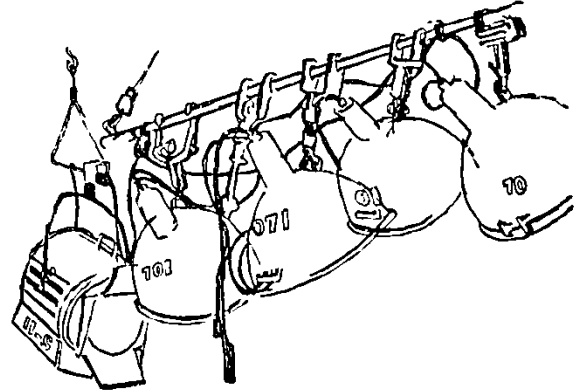
कोण हा कॉन्ग्रेस सलाम ?

एक कडवा मुस्लिम क्रांतिकारक. स्वातंत्र्यानंतर सगळेच पार्लमेंटवाले झाले, सुधारणावादी झाले, म्हणून खंतावलेला. खंतावत, खचत, ढासळत अखेर हा कॉन्ग्रेस कुठे जावा ?

माणूस

१५ ऑगस्ट अंकात प्रसिद्ध होणारी
एक ज्वलंत सत्यकथा

लेखक : जयंत प्रधान

**Beg, Borrow or Steal
But I will make this film.**

या जिद्दीने सर रिचर्ड अटनबरोने गांधी चित्रपट अखेर पूर्ण केला.

या जिद्दीची किंमत आहे चौदा कोटी रुपये आणि बीस वर्षांचा व्यासंग.

अटनबरोच्या कॅमेर्याने गांधी इतका अप्रतिम टिपलाय की तो पाच-बहा ऑस्कर्स सहज मिळवून जाईल असं संबंधित मंडळींचं म्हणणं. तर इतिहासाशी फटकून केलेलं गांधींचं चित्रण म्हणजे ऑप्टिकल इल्युजन आहे असं कट्टर गांधीवादी मंडळींचं म्हणणं.

या गदारोळात लवकरच चित्रपट प्रदर्शित होतोय. निर्मात्यांच्या अपेक्षा तर खूप आहेतच; पण रसिकांच्यातही कमालीचं औत्सुक्य आहे.

या गांधी निर्मितीची कथा

माणूस

१५ ऑगस्ट अंकात

गोन्या गांधींची प्रतीक्षा

हेमंत देसाई । मीना कर्णिक